

Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ

ЕКОНОМСКЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРИЛИКЕ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ 1945.

Првих дана рата и по окупацији наше земље окупатор је у чачанском крају многе производне капацитете уништио или оштетио, а неке демонтирао и отпремио у своју земљу. Разарања су била присутна на сваком месту, уз велике материјалне и људске жртве. Из дана у дан, за све време рата, овај крај Србије бивао је све сиромашнији. Привредни и друштвени живот је замро. Окупатор је индустријске и друге материјалне потенцијале, до којих је могао доћи, усмерио у правцу снабдевања своје ратне машине. И не само то. Он је, са својим помагачима порушио, попалио и опљачкао многа насеља у чачанском округу, убијајући уз то, недужно становништво и вршећи масовна стрељања грађана. Само у Краљеву је за неколико дана 1941. стрељано око 6000 људи. Сваког дана, све до краја рата, материјални и људски губитци били су све већи. Окупатор је и при оступању 1944. године још више рушио и уништавао материјалне и културне вредности, уз велики терор над становништвом.

Чачански округ је после жестоких борби, које су трајале од септембра па до почетка децембра 1944. године, коначно ослобођен.

Од ослобођења појединих насеља и градова почела је да функционише народна власт. Пред изабраним народнослободилачким одборима били су крупни и одговорни задаци. Међу првима: исхрана становништва и збрињавање незбринутих породица. И окружни народнослободилачки одбор нашао се у деликатној ситуацији. Требало је дати максималну помоћ и подршку нашим и јединицама савезника у борбама за коначно ослобођење, уз учвршћивање народне власти у ослобођеним местима, и обезбедити што нормалније услове живота грађана у опустошеним градовима и насељима.

Више докумената указује на уску повезаност народнослободилачких одбора по вертикалној линији. Главни НОО Србије је комуницирао са окружним НОО и обратно, а окружни са среским НОО и тако надаље до — градских и месних одбора.

Главни народнослободилачки одбор Србије у свом саставу имао је, и Одељење за обнову. Оно се својим „Општим одредбама за организацију и извршење радова обнове округа“ од 25. септембра 1944. године обратило свим окрузима, па и чачанском Окружном НОО. Овим документом, управо, дате су детаљне инструкције одборима како да започну обнову наше земље, односно својих округа.¹

„Опште одредбе за организацију и извршење радова обнове округа“ сачињене су у форми правног акта, односно представљају један од првих правних аката после рата, којим се регулишу живот и рад на подручју Србије. У њима се истиче захтев да окружни одбори изврше потпуну анкету „по свим питањима обнове округа“ и да, на основу тога, израде план за обнову. Затим, предвиђа се да се у сваком среском одбору оформи отсек за обнову. Истовремено, налаже се окружним одборима да израде правилник за извршење плана обнове округа, с тим да воде рачуна о променама које ће наступити ослобођењем нових територија округа. Тада је наложено одборима да овим правилником морају бити решена сва питања која се односе на општу организацију радова, набавку и расподелу материјала за радове, регрутовање и издржавање радне снаге, организацију књиговодства и вођење администрације, као и евиденције о извршеним радовима, начин финансирања радова у прелазном периоду и друго. Инсистира се да правилником треба предвидети делокруг радова на утврђивању најхитнијих потреба народа. Плановима је требало утврдити: рејоне за обнову, објекте или групе објеката за обнову. Посебно је пледирано на обнови рејона који су највише опустошени и чије се становништво највише жртвовало у народнослободилачком рату. Затим је требало приступити обнови об-

јеката који служе општем јавном интересу: електричне централе, млинови, фабрике црепа и цигле, фабрике салуна, рудници угља, воденице, ваљалице и друго. Такође, наводе се објекти чија ће се обнова изводити под непосредним руководством окружног отсека за обнову, а који под надзором средњих народних одбора.

У „Општим одредбама за обнову“ децидирано су дати задаци и градским НОО у вези обнове предузећа, болница и других објеката.

Овим веома значајним документом, који је имао велику правну снагу, истовремено, дата су одређена права и овлашћења окружним НОО у погледу организације рада и руковођења привредним предузећима. Као илустрацију, наводимо чланове 15. и 16:

„Производња материјала потребног за радове има се активизирати до крајњих могућих граница. У ту сврху ће Окружни НОО, преко својих отсека за привреду и обнову, предузимати према потреби и нахођењу следеће мере:

1. Постојећа државна, средња и општинска предузећа способна за производњу узимају под пуно руководство своје или подређених органа народне власти, уколико нису потпала под оделење за обнову при Главном НОО-у.

2. Постојећа приватна предузећа, способна за производњу, узима под руководство и контролу, ако њихови власници нису присутни.

3. Постојећа приватна предузећа, чији су власници присутни, али показују извесан отпор у саглашавању са потребама народа и народно-ослободилачке борбе, могу Окружни НОО одлукама својих седница узети под пуну контролу па и руководство своје или подређених органа народне власти.

4. За потребе производње материјала могу окружни НОО одлукама својих седница одредити подизање и нових предузећа или организацију производње на извештај примитиван начин, на пример: ручно стругање дасака и летава, изради цигаља, организација каменолома, израда ковачких ексера и клинаца и тсл.

5. У духу самопомоћи, која је изражена у тачци четвртој овог члана, могу Окружни НОО-и предузимати и друге мере саобразне потребама и могућностима свог округа.

Чл. 16.

Код примене случајева предвиђених у члану 15, тачки 1, 2, 3 преузимање предузећа има се извршити комисијски. У комисијама одређеним за то треба да има чланова вештака који су приватна лица из народа, по могућству стручна лица. Преузимање мора бити засновано на одлуци седнице Окружног НОО-а. Комисија врши преузимање протоколарно, инвентаришући том приликом све покретности и непокретности и оцењујући при том степен похабаности или одржаности појединих органа предузећа“.

Као што се види, дато је право окружним НОО да изврше секвестрацију појединих предузећа, односно да преузму руковођење са многим привредним потенцијалима.

Може се рећи да су „Опште одредбе о обнови“ један од првих правних норми у још неослобођеној Србији 1944. године о секвестрацији приватне имовине и њеном извесном подруштвљавању, са изузетком што су биле донесене одлуке о секвестрацији и национализацији неких предузећа и фабрика 1941. године од стране Народноослободилачког одбора Чачка за време постојања слободне територије.

Даље, у овом правном акту наводи се како треба организовати радне јединице — десетине и чете и како вршити њихов распоред за радове. Од окружних НОО тражи се да свим средствима пробуде опште интересовање народа за обнову и да у њима учествују сви народни слојеви са развијањем духа такмичења и пожртвованости.

Окружни НОО су овлашћени да могу за рачун обнове предузимати или вршити реквизицију материјала на свом подручју и на име тога издавати одређене потврде. Ова права су се могла пренети и на среске НОО. Предвиђено је да ће се протувредност примљеног материјала исплаћивати по ослобођењу земље.

Овим прописима, на крају, инсистира се на уредном вођењу књига о свим радовима на обнови. Требало је организовати књиговодство и благајну, уз увођење свих података о утрошку материјала и радне снаге. За сваки објект морала се водити грађевинска књига, каже се у „Општим одредбама обнове“.

Као што се види, ове правне норме биле су урађене пре ослобођења већег дела Србије, па и чачанског округа.

У својој даљој активности Главни НОО Србије сагледавао је и друге проблеме и тешкоће у рату опустошене Србије, па се обратио окружним НОО са захтевом да учине максималне напоре на успостављању друмског саобраћаја.² Утврђено је да су многи мостови, пропусти, коловози и други путни објекти порушени или оштећени. Траже се извештаји од окружних одбора да поднесу извештај Главном НОО и да наведу за коју врсту саобраћаја и за коју тежину је сваки пут оспособљен. Приоритет су имали путеви који су били најпотребнији народноослободилачкој војсци.

Такође, Главни НОО Србије је од свих окружних одбора тражио и посебне извештаје о томе:

„а) колико је уништено домова, колико душа је остало без крова над главом и у ком насељу (место и срез).

б) колико треба материјала за њихово подизање: цигле, црепа, грађе, креча, цемента, стакла и друго, а са колико се располаже.

в) колико има квалификоване радне снаге у појединим срезевима (тесара, зидара, столара, ковача).

г) колико има циглана и црепана и са којим капацитетом по срезовима, да ли се и у којем срезу може пећи креч, да ли се грађа може добити сечом, у којој количини и у ком срезу“.³

Главни НОО Србије је учествовао и у организацији радног апарата у области шумарства; инсистирао је на правилном газдовању шумским фондом, тражио податке о власништву и земљишној површини под шумом и о штетама у току рата. Посебно се интересовао за рудно богатство, а нарочито за угаљ, као и штетама за време рата у овој области.⁴

КОНСТИТУИСАЊЕ ОКРУЖНОГ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ОДБОРА

Формирање и конституисање Округног народноослободилачког одбора 1944. године било је могуће пре ослобођења Чачка. Међу првим деловима чачанског округа ослобођен је таковски срез. У Горњем Милановцу, средином октобра 1944. године, формиран је Округни народноослободилачки одбор за Чачак.⁵

По ослобођењу Чачка, председник Округног народноослободилачког одбора Саво Протић дао је, 3. децембра 1944, писмен налог шефу отсека за обнову да изврши све припреме за селидбу ОНО у Чачак.⁶

Прва скупштина Округног НОО одржана је 31. децембра 1944. године у Чачку. На седници је било 450 делегата из срезова. Тада је извршен избор и конституисање Округног народноослободилачког одбора: председник Саво Протић, свештеник и народни посланик из Гуче; први потпредседник Душан Јовичић, кројач из Краљева; други потпредседник Милош Рафајиловић земљорадник из Врбе; секретар Благоје Богавац, народни посланик из Краљева; одборници: Драгослав Урошевић, учитељ из Чачка; Душан Митровић, судија из Чачка; Драго Драгићевић, земљорадник из Ивањице; Бисенија Поштић, инжењер из Љубића; Димитрије Радосављевић, рудар из Чачка; Милорад Срећковић, земљорадник из Павлице, срез студенички; Стеван Недељковић, земљорадник из Леушића, срез таковски; Миодраг Живковић, инжењер из Чачка; Велисав Анђелковић, трговац из Чукојевца, срез жички; Михаило Бошковић, лекар из Чачка; Радисав Ђирић, земљорадник из Горње Горевнице; Богдан Гојковић, земљорадник из Прислонице, срез љубићски.⁷

Како је који крај округа био ослобађан, тако је у њему и уз помоћ Округног НОО организована народна власт по срезовима и

месним одборима. Почетком децембра 1944. читав округ био је ослобођен. Овај округ је првобитно обухватао територије више срезова: љубићски, трнавски, драгачевски и моравички. Касније су чачанском округу припојени срезови: качерски, таковски, жички и студенички. У вези са овим, Народноослободилачки одбор среза таковског у Горњем Милановцу, на својој седници од 8. децембра 1944. године, донео је одлуку да се овај срез одвоји од крагујевачког округа и припоји чачанском.⁸ У образложењу ове одлуке наводи се велика повезаност народа из таковског и чачанског подручја, као и чињеница да железничка пруга спаја ова два краја. У вези са даљом организовањем чачанског округа, Повереништво за унутрашње послове Србије својим дописом бр. 79/44 од 12. децембра 1944. обавештава народноослободилачке одборе у Чачку и Краљеву да је Председништво АСНОС-а под бр. 138 од 9. децембра 1944. доставило своју одлуку о укидању краљевачког округа и да се срезови жички и студенички припајају чачанском округу.⁹ Од тада је чачански округ у свом саставу имао осам срезова:¹⁰

- Драгачевски, седиште у Гучи, са 15 општина;
  - Качерски, седиште у Белановици, са 17 општина;
  - Љубићски, седиште у Љубићу, са 15 општина;
  - Моравички, седиште у Ивањици, са 14 општина;
  - Таковски, седиште у Горњем Милановцу, са 16 општина;
  - Трнавски, седиште у Чачку, са 9 општина;
  - Жички, седиште у Краљеву, са 31 општином и
  - Студенички, седиште у Рашкој, са 17 општина.
- Укупно: 321.710 становника и 56.999 домаћинства.

ПРВИ ПОСЛЕРАТНИ ПОПИС СТАНОВНИШТВА

У склопу низа активности и мера Окружног НОО у Чачку за утврђивање послератног стања свих потенцијала и потреба, извршен је и попис становништва.

Попис је обављен по селима, месним народним одборима и срезovima у другој половини 1945. године.¹¹ Обухваћено је осам срезова: драгачевски, качерски, љубићски, моравички, таковски, трнавски, жички и студенички. Пописан је само број домаћинства и становника, без детаљније демографске структуре, без које се не може замислити савремени попис. У то, послератно, доба није се могло чекати на де-

таљније утврђивање и разраду методологије за попис и свеобухватност, већ се на једноставнији и бржи начин, преко одобрника и месних народних одбора, морало доћи до најосновнијих података, неопходних за утврђивања стања и потреба грађана, ради доношења планова обнове, у циљу утврђивања односа код избора органа народне власти и органа друштвено-политичких организација и других потреба.

Тада је утврђено да је на подручју чачанског округа живело 321.710 становника или више за 95.748 у односу на стање из пописа обављеног 1931. године.

У наредним табелама дајемо приказ овог пописа:

СРЕЗ ДРАГАЧЕВСКИ

Ред. број	Месни народни одбор	Места и села које одбор административно обухвата	Број становника	Број домаћинстава
1	2	3	4	5
1.	ГУЧА	Гуча Рти Турица Гуча (село)	4.607	789
2.	ГОРАЧИЋИ	Горачићи Губеревци	7.529	803
3.	ГРАБ	Граб Рогача	2.016	302
4.	КАОНА	Каона Милатовићи Властељице Брезовице	2.909	135
5.	ДУБАЦ	Горњи Дубац Доњи Дубац Толишница	2.126	356
6.	ВИЧА	Вича Кривача	2.602	374
7.	КОТРАЖА	Котража Вучковица Бели Камен Пшаник	4.428	492
8.	ДЉИН	Дљин Лучаји Берач	3.745	424

1	2	3	4	5
9.	ДУЧАЛОВИЋИ	Дучаловићи Негришори Марковица Ртари	3.461	424
10.	ТИЈАЊЕ	Тијање Пухово	2.514	215
11.	ЛИСИЦЕ	Лисице Крстац	1.328	209
12.	ЛУКЕ	Луке	2.020	222
13.	ОСОНИЦА	Осоница	1.787	171
14.	ЛИСА	Лиса	2.371	301
15.	Г. КРАВАРИЦА	Г. Краварица	1.103	165
16.	ЗЕОКЕ	Зеоке	693	135
17.	ЛОПАШ	Лопаш	720	137
18.	ПРИЛИПАЦ	Прилипац	401	67
19.	ПИЛАТОВИЋИ	Пилатовићи	1.335	180
20.	ТРЕШЊЕВИЦА	Трешњевица	1.902	194
21.	ДРАГОЈЕВАЦ	Драгојевац	558	108
22.	ЛИС	Лис	847	166
У к у п н о :			51.002	6.369

СРЕЗ КАЧЕРСКИ

Ред. број	Месни народни одбор	Места и села које одбор административно обухвата	Број становника	Број домаћинства
1	2	3	4	5
1.	БЕЛАНОВИЦА	Белановица	300	137
2.	БОЉКОВЦИ	Бољковци	1.300	200
3.	БОСУТА	Босута	1.466	254
4.	БРАНЧИЋИ	Бранчићи	806	148
5.	ВОЈКОВЦИ	Војковци	635	107

ЕКОНОМСКЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРИЛИКЕ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ 1945.

1	2	3	4	5
6.	ГУКОШИ	Гукоши	705	135
7.	ДАВИДОВИЦА	Давидовица	395	43
8.	ДИЋИ	Дићи	374	66
9.	ДОЊИ БАЊАНИ	Доњи Бањани	464	78
10.	ДРАГОЉ	Драгољ	1.128	208
11.	ЖИВКОВЦИ	Живковци	1.420	265
12.	ЗАГРАЂЕ	Заграђе Рељинци	1.391 530	226 94
13.	ИВАНОВЦИ	Ивановци	905	162
14.	ЈАРМЕНОВЦИ	Јарменовци	483	95
15.	КАЛАЊЕВЦИ	Калањевци	1.387	240
16.	КОЗЕЉ	Козељ	890	161
17.	КРИВА РЕКА	Крива Река	567	117
18.	ЛАЛИНЦИ	Лалинци	671	117
19.	ЛИПЉЕ	Липље	741	131
20.	ЉИГ	Љиг	460	114
21.	МАНОЈЛОВЦИ	Манојловци	562	50
22.	МОРАВЦИ	Моравци	932	167
23.	МУТАЊ	Мутањ	911	71
24.	ПОЉАНИЦЕ	Пољанице	1.052	186
25.	РУДНИК	Рудник	1.385	242
26.	РУЧИЋИ	Ручићи	334	95
27.	ТРУДЕЉ	Трудељ	1.396	241
28.	УТРИНОВЦИ	Утриновци	1.084	192
29.	ЦЕРОВА	Церова	471	85
30.	ШИЛОПАЈ	Шилопај	584	100
31.	ШТАВИЦА	Штавица	806	144
32.	ШУТЦИ	Шутци	1.139	207
У к у п н о :			27.674	4.878

СРЕЗ ЉУБИЋСКИ

Ред. број	Месни народни одбор	Места и села које одбор административно обухвата	Број становника	Број домаћинстава
1.	РОШЦИ	Рошци Врчани Јанчићи	516 725 1.209	105 113 215
2.	ПРИЈЕВОР	Пријевор Видова	1.456	266
3.	ТРБУШАНИ	Трбушани	1.260	250
4.	МИОКОВЦИ	Миоковци	1.682	299
5.	ГОРЊА ГОРЕВНИЦА	Грња Горевница	2.496	924
6.	МИЛИЋЕВЦИ	Милићевци	1.691	294
7.	ЉУБИЋ	Љубић	2.443	508
8.	РАКОВА	Ракова	1.018	155
9.	ПРЕЉИНА	Прељина Балуга	1.525	320
10.	БРЂАНИ	Брђани	1.957	340
11.	ПРИСЛОНИЦА	Прислоница	2.410	384
12.	ГОРЊА ТРЕПЧА	Горња Трепча	963	159
13.	ДОЊА ТРЕПЧА	Доња Трепча	1.795	286
14.	ОСТРА	Остра	2.136	392
15.	МРЧАЈЕВЦИ	Мрчајевци Доња Горевница	2.714	562
16.	БРЕСНИЦА	Бресница	2.570	461
17.	ВЕЧАЊ	Бечањ	1.710	304
18.	КАТРГА	Катрга	1.535	273
19.	ВУЈЕТИНЦИ	Вујетинци	719	126
20.	КОЊЕВИЋИ	Коњевићи	982	160
21.	МОЈСИЊЕ	Мојсиње	964	277
22.	ВРАНИЋИ	Вранићи	406	98
23.	СОКОЛИЋИ	Соколићи	477	70
24.	СТАНЧИЋИ	Станчићи	286	50
У к у п н о :			37.645	7.391

СРЕЗ МОРАВИЧКИ

Ред. број	Месни народни одбор	Места и села које одбор административно обухвата	Број становника	Број домаћинстава
1	2	3	4	5
1.	ИВАЊИЦА		1.614	398
2.	ШУМЕ	Шуме	1.138	179
		Бедина Варош	830	144
		Свентица	909	139
		Будожеља	673	83
3.	ПРИЛИКЕ	Прилике	1.365	214
		Дубрава	1.502	237
		Радаљево	1.335	211
4.	БРЕЗОВА	Брезова	1.472	223
5.	ШАРЕНИК	Шареник	914	131
6.	КАТИЋИ	Катићи	394	62
7.	ОПАЉЕНИК	Опаљеник	647	100
		Сивчина	1.108	173
8.	КУШИЋИ	Кушићи	762	87
		Маскова	723	90
		Деретин	743	92
9.	БРАТЉЕВО	Братљево	586	75
		Ровине	331	48
		Глеђица	1.168	152
10.	КОСОВИЦА	Косовица	795	108
11.	КУМАНИЦА	Куманица	602	94
12.	КОМАДИНЕ	Комадине	530	79
13.	МАНА	Мана	254	42
14.	РОКЦИ	Рокци	977	148
15.	ВАСИЉЕВИЋИ	Васиљевићи	493	64
		Смиљевац	790	112
16.	РАВНА ГОРА	Равна Гора	715	91
17.	ЕРЧЕГЕ	Ерчеге	857	117
18.	ВУЧАК	Вучак	825	114
19.	МЕДОВИНЕ	Медовине	895	104
20.	ВРМБАЈЕ	Врмбаје	825	130
		Добри До	644	110

1	2	3	4	5
21.	СРЕДЊА РЕКА	Средња Река Градац Дајићи	416 214 544	57 28 79
22.	ВИОНИЦА	Вионица Чечина	614 465	106 92
23.	КОРИТНИК	Коритник Брусник	788 785	130 119
У к у п н о :			31.222	4.762

СРЕЗ ТАКОВСКИ

Ред. број	Месни народни одбор	Места и села које одбор административно обухвата	Број становника	Број домаћинстава
1	2	3	4	5
1.	БА	Ба	977	155
2.	БЕЛО ПОЉЕ	Бело Поље	542	96
3.	БЕРШИЋИ	Бершићи	908	168
4.	БРЕЗНА	Брезна	720	116
5.	БРУСНИЦА	Брусница Грабовица Луњевица Семедраж	4.164	640
6.	БРАЋЕВШНИЦА	Браћевшница Липовац Горња Црнућа Доња Црнућа Прњавор	2.762	406
7.	ГОРЊИ БАЊАНИ	Г. Бањани	791	134
8.	ГОРЊИ БРАНЕТИЋИ	Горњи Бранетићи	1.510	269
9.	ГОРЊА ВРБАВА	Горња Врбава	514	71
10.	ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ	Горњи Милановац	2.479	749
11.	ВРЧАНИ	Врчани Синошевић Љеваја Лочевци	1.982	436

ЕКОНОМСКЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРИЛИКЕ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ 1945.

1	2	3	4	5
12.	ДОЊИ БРАНЕТИЋИ	Доњи Бранетићи	457	102
13.	ДОЊА ВРБАВА	Доња Врбава	1.286	189
14.	БРАЈИЋИ	Брајићи	314	58
15.	ДРЕНОВА	Дренова	892	146
16.	ЈАВЛАНИЦА	Јабланица	792	120
17.	КЛАТИЧЕВО	Клатичево Љутовница Калиманићи Накучани	2.037	311
18.	КОШТУНИЋИ	Коштунићи	1.637	254
19.	ЛЕУШИЋИ	Леушићи	446	93
20.	ЛОЗАЊ	Лозањ	791	134
21.	МАЈДАН	Мајдан	1.171	199
22.	ОЗРЕМ	Озрем	896	181
23.	ПОЛОМ	Полом	665	100
24.	ПРАЊАНИ	Прањани	3.512	550
25.	СРЕЗОЈЕВЦИ	Срезоевци	727	134
26.	СВРАЧКОВЦИ	Сврачковци Велереч Неваде	2.325	411
27.	ТАКОВО	Таково	896	139
28.	ТЕОЧИН	Теочин	1.548	238
29.	ШАРАНИ	Шарани	873	157
У к у п н о :			38.604	6.756

СРЕЗ ТРНАВСКИ

Ред. број	Месни народни одбор	Места и села које одбор административно обухвата	Број становника	Број домаћинстава
1	2	3	4	5
1.	ЧАЧАК	Чачак Атеница Кулиновци	12.202	3.506

ДР ЈАРОСЛАВ ДАШИЊ

1	2	3	4	5
2.	ТРНАВА	Виљуша Трнава	3.053	555
3.	СЛАТИНА	Слатина Жаочани Кукићи Мршинци	754 430 487 1.068	170 85 94 194
4.	ЗАБЛАЋЕ	Балуга Вапа Заблаће	2.159	360
5.	ГОРИЧАНИ	Качулице Горичани	968 926	189 188
6.	ЈЕЖЕВИЦА	Бањица Липница Рајац Јежевица	1.145 954 1.053 1.396	202 184 187 268
7.	ЈЕЗДИНА	Придворица Јездина	621 1.019	107 228
8.	ЛАЗАЦ	Лазац	1.336	274
9.	ЛОЗНИЦА	Лозница	1.121	195
10.	ПАРМЕНАЦ	Међувршје Паковраће Риђаге Бељина Парменац	214 543 448 258 420	40 82 69 43 71
11.	ПЕТНИЦА	Премећа Петница	477 414	132 69
У к у п н о :			33.556	7.472

СРЕЗ ЖИЧКИ

Ред. број	Месни народни одбор	Места и села које одбор административно обухвата	Број становника	Број домаћинства
1	2	3	4	5
1.	БОГУТОВАЦ	БогUTOвац Бресник Маглич	1.910	352
2.	АДРАНИ	Адрани	1.312	223
3.	БУКОВИЦА	Буковица	999	169

ЕКОНОМСКЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРИЛИКЕ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ 1945.

1	2	3	4	5
4.	ВИТАНОВАЦ	Витановац Миланчић Шумарице	2.689	483
5.	ВИТКОВАЦ	Витковац	1.241	230
6.	ВРАНЕШИ	Вранеша Вукушица	1.932	348
7.	ВРБА	Врба Заклопача	1.487	291
8.	ВРДИЛА	Врдила	1.150	207
9.	ГЛЕДИЋ	Гледић	1.450	234
10.	ГОДАЧИЦА	Годачица	2.183	358
11.	ГОКЧАНИЦА	Гокчаница Међурецје Предол Борово	1.945	282
12.	ГРАЧАЦ	Грачац Отраци	3.438	589
13.	ГРДИЦА	Грдица	338	74
14.	ДРАГОСИЉЦИ	Драгосиљци	1.371	245
15.	ДРАКЧИЋИ	Дракчићи	617	121
16.	ЖИЧА	Жича Крушевица Готовац	1.656	313
17.	ЈАРЧУЈАК	Јарчујак	625	109
18.	КОНАРЕВО	Конарево	828	189
19.	КАМЕНИЦА	Каменица Мељаница Брезна Добре Стране	1.051	194
20.	КОВАЧИ	Ковачи	372	66
21.	КРАЉЕВО	Краљево	10.049	3.703
22.	ЛАЂЕВЦИ	Лађевци	2.168	404
23.	МАТАРУГЕ	Матаруге Земчање	1.211	282
24.	МИЛАКОВАЦ	Милаковац	866	135
25.	МИЛОЧАЈ	Милочај	1.383	215

1	2	3	4	5
26.	МРСАЋ	Мрсаћ Мусина Река	1.434	285
27.	ОБРВА	Обрва	924	177
28.	ПЕЧЕНОГ	Печеног	986	157
29.	ПОДУНАВЦИ	Подунавци	687	157
30.	ПОПОВИЋИ	Поповићи	417	63
31.	ПРОГОРЕЛИЦА	Прогорелица	852	159
32.	РАВАНИЦА	Раваница	965	139
33.	РАТИНА	Ратина	1.191	157
34.	РИВНИЦА	Рибница Ковенлук	2.225	431
35.	РОЂЕВИЋИ	Рођевићи Дедевци Пекчаница Станча Лопатница	3.068	556
36.	САМАИЛА	Самаила Бабско Поље	2.207	404
37.	СИРЧА	Сирча Трговиште Опланићи	2.658	479
38.	СТУБАЛ	Стубал	1.652	261
39.	ТАВНИК	Тавник	1.762	331
40.	ЦВЕТКЕ	Цветке	1.562	266
41.	ЧИБУКОВАЦ	Чибуковац	469	89
42.	ЧУКУЈЕВАЦ	Чукујевац Лешчеви	1.872	316
У к у п н о :			69.202	14.243

СРЕЗ СТУДЕНИЧКИ

Ред. број	Месни народни одбор	Места и села које одбор административно обухвата	Број становника	Број домаћинстава
1	2	3	4	5
1.	РАШКА	Рашка Варево	1.243	314

ЕКОНОМСКЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРИЛИКЕ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ 1943.

1	2	3	4	5
2.	БАЉЕВАЦ	Баљевац Бела Стена Побрђе	1.261 618 457	125 93 87
3.	ПИСКАЊА	Пискања Курићи Жутица Корлаће Кремиће	534 334 450 497	88 52 66 69
4.	МИСЛОПОЉЕ	Мислопоље Семетеш Бадањ Подесје Радошће Рвати	323 365 404 1.000	100 57 87 165
5.	БИЉАНОВАЦ	Биљановац Бара	1.031 420	166 24
6.	ЈОШАНИЧКА БАЊА	Јошаничка Бања	1.185	180
7.	РАКОВАЦ	Раковац	697	63
8.	ЦРНА ГЛАВА	Црна Глава	658	68
9.	БЕОЦЕ	Беоце	641	92
10.	БРВЕНИЦЕ	Брвенице	675	108
11.	ЈАРИЊЕ	Јариње	760	115
12.	ЛИСИНА	Лисина	482	83
13.	ГУВНИШТЕ	Гувниште	652	85
14.	ГРАДАЦ	Градац	762	120
15.	ЗАРЕВО	Зарево	435	77
16.	ДРАЖИНИЋЕ	Дражиниће		
17.	ВИНИЋЕ	Виниће	772	129
18.	ЂАКОВО	Ђаково	717	127
19.	САОВО	Савово	672	106
20.	МИНЧА	Минча		
21.	МИЛИЋИ	Милићи	534	89
22.	ОРЉА ГЛАВА	Орља Глава	608	85

1	2	3	4	5
23.	ПАВЛИЦА	Павлица	549	92
24.	ПЛАНА	Плана	255	56
25.	КОВАЧИ	Ковачи	474	56
26.	ВОЈМИЛОВИЋИ	Војмиловићи	360	45
27.	БОЂЕ	Бође	353	41
28.	РУДНИЦА	Рудница	1.691	271
29.	КАЗАНОВИЋЕ	Казановиће	784	124
30.	НОВО СЕЛО	Ново Село	600	102
31.	РУДНО	Рудно		
32.	БЗОВИК	Бзовик	368	62
33.	РЕКА	Река	333	58
34.	БРЕЗОВА	Брезова	979	174
35.	ВРХ	Врх	286	53
36.	ДОЛАЦ	Долац	297	57
37.	ТРНАВА	Трнава	464	74
38.	НОСОЉИН	Носољин	395	72
39.	МИЛАТКОВИЋЕ	Милатковиће	715	120
40.	БОРОВИЋЕ	Боровиће	523	88
41.	СЕВИМИЉЕ	Себимиље	454	76
42.	ПЛЕШИН	Плешин	637	78
43.	УШЋЕ	Ушће	1.573	232
44.	ТАДЕЊЕ	Тадeње	424	102
45.	ЦЕРЈЕ	Церје	650	123
46.	ПОЛУМИР	Полумир	454	72
У к у п н о :			32.805	5.128

ПРЕГЛЕД СТАНОВНИШТВА ПО СРЕЗОВИМА

Ред. број	Назив среза	Број становника 1945.	Број домаћинстава 1945.	Просечан број становника по домаћинству
1.	Драгачевски	51.002	6.369	8,01
2.	Качерски	27.674	4.878	5,67
3.	Љубићки	37.645	7.391	5,09
4.	Моравички	31.222	4.762	6,55
5.	Таковски	38.604	6.756	5,71
6.	Трнавски	33.556	7.472	4,49
7.	Жички	69.202	14.243	4,85
8.	Студенички	32.805	5.128	6,39
У к у п н о:		321.710	56.999	5,64

Произилази да је у чачанском округу после рата једно домаћинство просечно имало 5,64 чланова. Међутим, посматрано по срезовима, види се да су домаћинства драгачевског среза била најбројнија, са просечно 8,01 чланова. Одмах се да запазити да у трнавском и жичком срезу, са већим градовима (Чачак и Краљево), просечно домаћинство има најмање чланова. Ово је, уосталом, позната карактеристика живљења породица у градовима — са мањим бројем деце у односу на село, посебно у то доба. Број становника и домаћинстава по месним одборима, приказан у табелама, даје детаљнију слику ових односа.

Ови односи — становништво и домаћинства — представљају интересантан социолошки феномен, који указује на тадашњу бројност домаћинства, односно живљења у задругама. Уситњавање земљишног поседа деобама и распадање патријархалних задруга почело је доста раније. Међутим, подаци указују да је ратно стање привремено задржало овај процес, јер је постојало доста оправдања за заједничко живљење у тим условима.

Ови подаци указују на још неке значајне моменте. Чачански округ је 1945. године имао 321.710 становника или више за 42 одсто у односу на попис из 1931. године. За период од 15 година број становника овог округа повећао се за 95.748 људи — просечно годишње по стопи од 2,4 одсто.

Међутим, у периоду од 1941. до 1945. године дошло је до успореног раста броја становника на овом подручју у поређењу са годинама које су претходиле другом светском рату. То се најбоље види из ових примера:

У трнавском срезу новембра 1940. године евидентирано је 35.996 становника.¹⁴ Пописом из 1945. године утврђено је да овај срез има

33.556 становника (укључујући и град Чачак). За пет година, ето, смањило се број становника за 2.440 или за 6,78 одсто.

У љубићском срезу децембра 1940. године евидентирано је 36.959 становника,¹⁵ а у 1945. години 37.645 или за 686 житеља више. У протеклом ратном периоду повећање становништва кретало се по просечној годишњој стопи од 0,4 одсто, што је далеко испод просечне стопе раста за период од 1931. до 1945.

Само у ова два среза у периоду народноослободилачке борбе погинуо је 2.421 борац и жртва фашистичког терора.¹⁶ Укупни губици људства за време прошлог рата били су још већи, узимајући у обзир и број погинулих и несталих у формацијама које су служиле окупатору. Са сигурношћу се може извести закључак да је успорени раст становништва у чачанском округу од 1941. до 1945. године био условљен ратним страдањима.

ЗДРАВСТВЕНЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРИЛИКЕ

У чачанском округу радило је тада 40 лекара:¹⁷

М е с т о	Л е к а р а		
	Војних	Грађанских	Свега
Чачак	6	8	14
Гуча	—	2	2
Рашка	1	3	4
Краљево	—	7	7
Ивањица	2	3	5
Горњи Милановац	1	2	3
Љубић	—	2	2
Белановица	—	3	3
С в е г а	10	30	40

Види се да је на 8.043 становника долазио један лекар. Међутим, у Чачку, укључујући и Љубић, било је 16 лекара, што указује да је на подручју срезова: љубићког и трнавског долазило 4.450 становника на једног лекара.

Здравствене прилике биле су веома тешке. Поред немања довољног броја лекара, није се довољно располагало ни са осталим санитетским кадром. Болнички капацитети добрим делом били су уништени или оштећени. Болнички инвентар — инструментаријум, пос-

тељина и остали болнички уређаји били су уништени или разнети, а инсталације у болницама оштећене.¹⁸

У првим послератним данима Здравствено одељење Округног одбора чинило је огромне напоре на успостављању и функционисању најнужније здравствене заштите људи. Прво су предузете мере да сви срезови добију лекаре, да се поправе болнице и прикупи најнужнији инструментариј и инвентар за рад здравствених установа. Тако се у једном извештају из априла 1945. године констатује да су здравствене установе, тј. болнице, оспособљене за рад у Чачку, Краљеву, Гучи, Горњем Милановцу, Рашкој и Ивањици.¹⁹ Болнице су тада располагале са следећим бројем постеља: Чачак — 108, Горњи Милановац — 59, Ивањица — 70, Рашка — 45, Гуча — 25 и Краљево — 62. Радио је само један хирург у Чачку. Из овог извештаја се види да се, у првим послератним данима, у срезовима моравичком, драгачевском и жичком појавила заразна епидемија тифуса — пегавца. Здравствено одељење округног НОО упутило је две здравствене екипе у моравички срез, а по једну екипу у драгачевски и жички. Једну екипу упутио је у моравички срез и Централни хигијенски завод из Београда. Појава пегавца указала је на неминовност оспособљавања нових кадрова за успешнију здравствену заштиту грађана. При Здравственом одељењу Округног одбора одржана су два курса, на којима је 88 омладинаца и омладинки оспособљено за дезинфекторе и 86 за хигијеничаре. И срески одбори су оспособљавали ове или сличне кадрове. Тако је у Ивањици на курсевима оспособљено 27 дезинфектора и 27 хигијеничара, а у Краљеву 34 дезинфектора и 38 хигијеничара. У Гучи је завршило курс 35 дезинфектора и 38 хигијеничара. Курсеви су одржавани и у Белановици, Рашкој и Горњем Милановцу. Ово одељење је имало велике задатке: отварање централне болнице у Чачку са свим одељењима које би водили лекари специјалисти, отварање амбуланги у свим срезовима у којима се зато буде указала потреба, а нарочито у удаљеним местима, где је лекарска помоћ била недовољна, подизање нових болничких зграда, уместо порушених, у Краљеву и Горњем Милановцу.²⁰

У новоконституисаној народној власти, Одељење за социјално старање ОНО нашло се у деликатној ситуацији. У чачанском округу тада је било доста личних и породичних инвалида, породица чији су храниоци у заробљеништву и већи број избеглица. Морало се учинити доста напора да се ипак, нађу решења или само ублаже тешкоће великог броја грађана. У том тренутку, и поред свих тешкоћа, доста се учинило на пружању помоћи и збрињавању најкритичнијих

социјалних случајева. Из аутентичних докумената види се активност тадашње власти на давању најнужније помоћи.²¹

Корисници помоћи	Број	Износ дате помоћи дин.
1. Лични и породични инвалиди НОВ и ПОЈ	392	9,927.110.—
2. Породице палих бораца НОВ и ПОЈ	989	
3. Породице убијених политичких радника и жртава фашистичког терора	3.410	
4. Инвалиди прошлих ратова	1.830	4.000.000.—
5. Породице чији су храноци у заробљеништву	3.261	5.000.000.—
6. Избеглице	1.982	1.600.000.—
7. За пензије	—	6,659.058.—
8. За отварање кухиња	—	450.000.—
9. За заштиту деце	—	500.000.—
С в е г а :		28,136.168

У жељи да ублаже тешкоће градске и сеоске сиротиње, радници, омладинци и задругари из Чачка и Краљева, добровољно, нарочито недељом, радили су на поправци шпорета, фуруна, пумпи и посуђа за домаћинство. Пружали су бесплатне услуге на лимарским, ковачким, браварским и столарским пословима. Грађани су доносили разне предмете на поправку у радње и задруге или су радници ишли кућама, па поправљали оно што се није могло донети. Илустрације ради, наводимо да су радници Фабрике вагона и омладинци из Краљева у селима Роћевићи, Лађевци и Миловчићи оспособили грађанима без накнаде 650 лонаца и шерпи, клепали 127 секира, будака и мотика, поправили 12 шпорета и већи број врата и прозора, затим запрежна кола. Фризери су, такође, радили свој посао, па су за један дан обријали и ошишали 248 људи.²²

Било је и других помоћи и добровољних радних акција омладинаца и фронтоваца како би се побољшали услови рада и живљења грађана.

ИСПОРУКА ЖИВОТНИХ НАМИРНИЦА НАШОЈ АРМИЈИ

Послератно економско стање у округу било је тешко. У једном од докумената каже се да је у свим срезовима понестало жита, нарочито у студеничком и моравичком. Тада се још увек осећао и недостатак соли. Шећера није било ни за најнужније потребе. Истицало се да неки срезови нису уложили подједнаке напоре у испуњавању

обавеза у исхрани армије. Тада извршен попис залиха хране није одражавао тачно стање, па се није могло видети право економско стање срезова, каже се у извештају.²³ Исто тако, била је стављена озбиљна примедба на рад месних и општинских одбора да не воде довољно рачуна на кога и колико намерница нарезују. Затим се наглашавало да је то веома важно политичко питање, од кога зависи углед народне власти. Даље се каже: „Оптеретити оне који имају, ослободити потпуно оне које немају — то треба спровести код наших месних одбора.“²⁴

И поред економских и социјалних тешкоћа, чачански округ је, ипак, одлично извршио своје обавезе према армији, испоручивши до 1. априла 1945. године следеће количине намирница:²⁵

● пшеница	1,030.458 кгр.
● кукуруз и зоб	3,633.851 кгр.
● кромпир	690.801 кгр.
● пасуљ	476.389 кгр.
● сланина	9.158 кгр.
● маст	54.810 кгр.
● кајмак и сир	79.965 кгр.
● јаја	50.899 ком.
● лук	46.532 кгр.
● сено	3,851.716 кгр.
● слама	1,010.544 кгр.
● месо	370.000 кгр.

Поред ових, наводе се и други подаци о испоруци намерница нашој армији по срезовима, мада у нешто синтетизованијем асортиману и са извесним одступањима од претходних података:²⁶

П Р Е Г Л Е Д

испоручених количина намирница нашој армији до 1. априла 1945.

Срез	Жито	Вариво	Масноћа	Кајмак сир	Сено слама	Зоб
1. Драгачевски	334.906	148.317	8.015	5.933	371.119	43.339
2. Качерски	347.102	206.061	5.216	13.728	476.530	114.278
3. Љубићски	781.381	122.919	7.006	9.457	1,542.198	38.308
4. Моравички	91.257	26.466	1.215	—	6.692	7.925
5. Таковски	390.187	315.530	11.267	33.823	1,847.610	227.124
6. Трнавски	214.697	96.989	4.633	2.572	213.393	33.817
7. Жички	798.558	361.294	24.540	9.277	1,356.771	54.483
8. Студенички	7.968	5.958	324	1.585	4.676	693
У к у п н о :	2,966.056	1,283.534	62.216	76.375	5,818.989	519.967

Као што се види, у овим испорукама највише су учествовали жички, таковски, љубићки и качерски срез.

ИНДУСТРИЈСКИ КАПАЦИТЕТИ

Међу укупним потенцијалима чачанског округа значајну улогу имала је индустрија, посебно у послератном периоду. Многи индустријски капацитети били су више или мање оштећени. Неке фабрике су, уз истовремену оправку и обнову неких машина и инсталација, производиле одређене артикле, мада у почетку са смањеним капацитетом. Нека предузећа су имала веће или мање застоје услед немања делова, полупроизвода и сировина, а нека нису ни радила. Почетком 1945. године било је доста тешкоћа и због немања довољно транспортних средстава. Многи путеви, мостови и железничке пруге биле су оштећене. Због тога сировине и робе нису се могле на време допремити и отпремити.

Дајемо преглед најважнијих индустријских потенцијала из послератног периода који су имали велику улогу у укупном развоју до данас:²⁷

● Војно-технички завод у Чачку: Уочи рата било је запослено око 1.450 радника, а по ослобођењу почео је да ради 20. децембра 1944. године са 50 — 60 радника да би средином 1945. имао 112 радника. Пошто су радионице биле потпуно празне, без производне опреме и алата и доста оштећене, није се могло ништа производити. Да би почео рад на обнови од управе Завода уследио је позив радницима да дођу на посао и понесу свој кућни приручни алат. Радници су се одазвали позиву. Неки су донели сав алат из својих кућних радионица. Тада су вршене поправке трофејног материјала за потребе војске, оружја и оруђа и све врсте возила. Радници овог завода радили су и на поправци јавних објеката: касарни, болница, школа, железничких мостова. Завод је престао да ради априла 1946. године.²⁸

● Индустријско предузеће „Морава“ АД у Љубићу је већ почетком 1945. године производило 6.000 комада фалцованог црепа и 5.000 комада цигле дневно. Прерађивало је 10 м³ грађе дневно. Била су запослена 24 радника.

● Фабрика хартије у Чачку, дневно (у три смене) производила је 18.000 кгг. хартије разних врста. Средином 1945. било је запослено 185 радника. Својина: 61 одсто државна, а 39 одсто приватна.

● Железничка радионица за оправку вагона — Краљево била је оштећена са 90 одсто. Услови рада 1945. године били су изузетно тешки: халски простор оштећен, неке хале и без крова. Недостатак алата и сировина био је изражен. У одељењу за поправку вагона радило је 135 радника. И поред бројних тешкоћа, обим производње и поправки сваким даном се повећавао мада је још увек био мањи него пре рата. Радници су распоређивани и на друге послове у оквиру фабрике и ван ње. Упоредо са поправком вагона, радило се на обнови халског простора и поправци машина, односно уређаја потребних за редовну производњу. Почетком 1946. године побољшане су производне могућности и повећан је број запослених. Тада је овде 419 ученика изучавало разне занате. Средином 1946. у Железничкој радионици укупно је било запослено око 1.300 радника, колико и уочи рата. Паралелно са побољшањем услова рада и повећањем броја запослених, растао је обим производње, односно поправки вагона. Недељно је поправљано 38 до 47 железничких вагона свих врста, што је изнад обима радова уочи рата.²⁹

● Железничка радионица за оправку вагона са ложионичком испоставом у Љубићу била је оштећена са 80 одсто. Запослено: 145 радника.

● Ложионичка испостава у Краљеву била је оштећена са 90 одсто. Својина: државна. Запослено: 190 радника.

● Електрична централа „Јелица“ АД Чачак имала је седам радника.

● Електрична централа у Краљеву била је много оштећена и није радила у 1945. години. Краљево је добијало електрично светло од „Макиша“.³⁰

● Електрична централа у Горњем Милановцу била је исправна и давала је електрично светло за град. Имала је седам радника.

● Електрична централа у Белановици била је исправна. Запослено: три радника.

● Електрична централа у Ушћу била је исправна, производила је електрично светло за Ушће и околину са три радника.

● Електрична централа у руднику „Јарандо“ — Бољевац била је исправна и радила за потребе рудника и ближе околине.

● Електрична централа у Рашкој била је исправна и давала светло за Рашку и ближу околину.

Све електричне централе су оскудевале са електричним материјалом и сијалицама. Поред ових електричних централа, постојала

је и једна мања електрана у Матарушкој Бањи која је радила за време бањске сезоне.

● Фабрика „Шумадија“ — Брђани била је исправна. Производила је за 24 часа 5.000 кгр. гипса и 10.000 кгр. креча. Била су запослена 32 радника.

● Фабрика цигле и црепа БРУШИЈА И СПАСИЋ у Љубићу имала је 46 радника и два намештеника. Дневно је производила 6.000 комада фалцованог црепа и 5.000 комада цигле.

● Циглана и црепана ЛОЗАНИЋ, СТАНКОВИЋ И СТАНОЈЕВИЋ у Љубићу имала је 22 радника и једног намештеника. Дневно је производила 4.000 комада црепа и 3.000 комада цигле.

● Фабрика цигле СВЕТОЗАРА ЂАКОВИЋА у Краљеву имала је 41 радника и једног намештеника, а производила 6.000 комада цигле дневно.

● Фабрика цигле и црепа „ИБАР“ у Адранима имала је 40 радника, а производила 4.000 комада црепа и 3.000 комада цигле дневно.

● Фабрика цигле и црепа „Морава“ у Обрви била је својина Тихомира Гавриловића са 17 радника и два намештеника. Дневна производња: 4.000 комада црепа и 3.000 комада цигле.

● Црепана Драгослава Нешовића из Липовца имала је 23 радника и два намештеника. Дневно је производила 3.000 комада цигле и 2.000 комада црепа.

● Циглана ПЕТРОВИЋ и ЛЕПАЈИЋ из Биљановца имала је 23 радника и два намештеника. Дневно је производила 2.000 комада цигле и 2.000 комада црепа.

● Циглана СТАНКОВИЋ, СТАНОЈЕВИЋ и СТОИЉКОВИЋ из Гуче имала је 23 радника и једног намештеника. Производила је дневно 2.000 комада цигле и 2.000 комада црепа.

● Велико шумско предузеће из Краљева. Стругара није радила јер је била запаљена од стране Немаца. После рата бавило се прометом огревног дрвета и облом грађом. Имало је 75 запослених радника.

● Турбинска стругара у Ушћу била је својина Светомира Бојановића. Годишњи капацитет: 3.000 м³ грађе. Запослено: 14 радника.

● Стругара „ЈУГ“ — Мислопоље, власништво Михаила Вукосавића из Рашке, била је исправна, са годишњим капацитетом прераде 15.000 м³ грађе. Полазећи од производних капацитета, процењује се да је било запослено око 25 до 30 радника.

● Народна стругара у Рашкој имала је 30 радника и три намештеника. Годишњи капацитет био је прерада 15.000 м³ грађе.

● Фабрика кожа „МОРАВА“ у Атеници, својина Мирка Ђурковића, имала је 20 радника и једног намештеника. Капацитет фабрике за 30 дана рада: 4.000 кгр. сирових кожа за лице и 1.000 кгр. ђона.

● Фабрика кожа у Краљеву, својина Живка Антонијевића, није радила услед неисправних машина.

● Радионица рубља „ЗОРА“ у Краљеву није радила услед неисправних машина.

● Парна пивара КРЕН и СТАНКОВИЋ у Чачку имала је 16 радника и два намештеника. Капацитет ове фабрике био је за 10 часова рада: 5.000 кгр. пива, 350 кгр. слада и 2.350 кгр. леда.

● Фабрика бомбона „Рудник“ у Горњем Милановцу није радила услед немања сировина. Пре рата у њој је било запослено 18 радника.

● Фабрика бомбона и ратлука „Шумадија“ у Горњем Милановцу није радила услед великих оштећења. Пре рата је запошљавала 41 радника.

● Фабрика леда у Краљеву, својина Косовљанина из Јагодине, била је исправна и производила 960 кгр. леда за девет часова рада.

● Млекарска задруга у Чачку била је исправна и за 24 часа прерађивала је 500 литара млека у јогурт, бутер и сир. Капацитет млекаре био је прерада 1.000 литара за 24 часа. Међутим, одмах после рата, услед немања довољних количина млека, радила је са пола капацитета. Било је запослено пет радника.

● Парни млин ПАВЛА БРУШИЈЕ И СИНОВА био је оштећен, али је убрзо поправљен. У млину је радило 15 радника. Погон је био парни и електрични. Капацитет мељаве за 24 часа износио 30.000 кгр жита.

● Парни млин „Морава“ АД имао је четири радника. Капацитет мељаве 10.000 кгр. жита за 24 часа.

На територији моравичког среза постојало је само Електрично индустријско предузеће, које је имало своју електричну централу, снаге 160 KV, 110/220 V, и стругару. Ова централа је у првој половини 1945. године давала електрично светло за Ивањицу, покретала три вуновлачаре, један млин и један гатер са хоризонталном тестером. У овом предузећу било је 12 радника. У моравичком срезу постојале су и 22 стругаре поточаре, од којих је, за време рата, осам

изгорело, а 14 је било исправно и радило за потребе грађана. Других производних капацитета у овом крају није било.

У драгачевском и качерском срезу није било индустрије, осим једне циглане у Гучи, уз по један млин у Љигу и Белановици и мању стругару у Љигу.

Као што се види, производни индустријски капацитети били су најприсутнији у трнавском, жичком и љубићком срезу.

РУДНИЦИ

Чачански округ је после рата имао развијено рударство, мада са мање техничких средстава. Неки рудници су за тадашње прилике ипак били солидно опремљени.

Најважнији рудници чачанског округа:

- Рудник угља „Јарандо“ у Бољевцу — Ушће са 442 рудара,
- Рудник антимона у Лиси са 408 радника,
- Рудник угља у Бресници са 118 радника,
- Рудник магнезита „Шумадија“ у Брђанима и Милићевцима са 72 радника,
- Рудник угља у Тавнику са 78 радника,
- Рудник азбеста у Корлаћима са 46 радника,
- Закуп рашких терена у Рашкој са 36 радника,
- Рудник угља „Дучаловац“ у Ртарима са 30 радника,
- Рудник угља „Драгачево“ у Рогачи није радио после ослобођења. Затворен је 1943. године,
- Рудник хромне руде „Јелица“: престао је да ради 1942. године, а после ослобођења, и поред више покушаја, није обнављан.

КАМЕНОЛОМИ

Када је обнова привреде била један од најважнијих задатака, утврђивани су сви потенцијали и резерве и тражене могућности за експлоатацију камена као значајне сировине у грађевинарству. Утврђена су налазишта и врсте камена. Значајно је што се процењивала и могућност запошљавања већег броја радника на појединим каменоломима. Пописом су евидентирани ови каменоломи:³¹

Мајдани камена у срезу трнавском:

- Камени мајдан у Рајцу имао је камен жут, бео и зелени. Мештани су камен користили за своје потребе. Дневни капацитет са 100 радника износио је 100 м³;

● Камени мајдан у Жежевици имао је зелен камен, који је употребљаван за мостове и пропусте на путевима. Дневни капацитет износио је 10 м³ са 20 радника;

● Камени мајдан у Лозници имао је камен планински, ломљен. За експлоатацију 50 м³ камена дневно било је потребно 50 радника.

У срезу љубићком постојали су мајдани камена у Горњој Трпчи, Бресници, Остри, Парменцу и Овчарској клисури.

У срезу жичком, на путу Краљево — Рашка, била су четири мајдана камена. Каменоломи су коришћени према потреби, капацитет је био неодређен. Камен је већином коришћен за путеве.

У срезу студеничком постојала су два каменолома — гранита и белог мермера. Каменолом гранита био је у Дренској клисури. Врста камена: црни гранит. Постојала је могућност запошљавања до 500 радника.

Каменолом мермера налазио се у Студеници. Могао је да запосли око 200 — 300 радника.

● У срезу драгачевском било је више мајдана камена лошијег квалитета.

На основу података, може се стећи слика о капацитетима и могућностима експлоатације камена на подручју округа. Ово је био значајан грађевински материјал у периоду обнове.

МАГАЦИНИ

У сагледавању капацитета тадашње привреде, значајно место заузима и складишни простор:³²

● магацин Павла Брушије и синова у Чачку, капацитета 200 вагона житарица;

● магацин браће Љујића у Чачку, капацитета 150 вагона житарица, алкохолних пића и друге робе;

● магацин Владимира Бојовића, капацитета 100 вагона житарица;

● магацин Станојевића у Чачку, капацитета 50 вагона разне робе;

● магацин Радојка Солујића у Чачку, капацитета 50 вагона разне робе;

● магацин Главног савеза Земљорадничке набављачке задруге у Чачку, капацитета 50 вагона разне робе;

● магацин Недељковића у Чачку, капацитета 100 вагона разне робе;

● Војно технички завод у Чачку имао је седам већих магацина, који су били доста оштећени;

● у Мрсаћу, срез жички, било је 45 државних магацина, које је непријатељ уништио. Радило се о војним магацинима за смештај експлозива и запаљивих средстава;

● у Беламарковцу, срез жички, било је осам војних магацина, које је непријатељ уништио, а материјал је био разнет;

● у Јовцу је било 11 војних магацина, који су за време рата уништени, а материјал разнет;

● у Ратини, срез жички, било је шест војних магацина, који су од стране непријатеља уништени, а материјал разнет;

● у Богутовцу је било шест војних магацина, који су од стране непријатеља уништени;

● у Шумарицама било је пет војних цистерни са целокупном опремом, које су од стране окупатора уништене;

● магацин Управе народних добара у Љубићу имао је капацитет 50 вагона разне робе;

● магацин предузећа „Морава“ АД у Љубићу имао је капацитет 25 вагона житарица;

● магацин браће Илића у Краљеву имао је капацитет 100 вагона разне робе;

● магацин Милице Аничих у Краљеву, прописно грађен од тврдог материјала, с тим што је било потребно оправити кров, имао је капацитет 25 вагона разне робе;

● магацин Милице Кнежевић из Краљева могао је да прими 20 вагона житарица;

● магацин Велисава Обрадовића из Краљева, грађен од тврдог материјала, имао је капацитет 36 вагона разне робе;

● силос у Рашкој био је капацитета 100 вагона жита.

Треба истаћи да је на подручју округа, поред ових већих складишних капацитета, било и извесних мањих магацина за лагеровање робе.

ПОДРУМИ ТРГОВАЦА АЛКОХОЛНИХ ПИЋА НА ВЕЛИКО

У склопу складишних значајни су и капацитети — подруми за смештај алкохолних пића којима се располагало после завршеног рата.³³

● Станојевић и Кубуровић у Чачку имали су властити подрум од пет вагона, са сопственим капиталом од 200.000 и позајмљеним 500.000 динара;

● Милева Лазовић у Чачку имала је властити подрум од два вагона и капитал од 80.000 динара;

● Драгутин Стеванчевић у Чачку имао је свој подрум од два до три вагона и капитал од 50.000 динара;

● Крста Радмилац у Чачку није имао свој подрум, али је располагао капиталом у износу од 50.000 динара;

● Момчило Димитријевић у Чачку имао је властити подрум од три вагона и капитал од 30.000 динара;

● Трговачко А. Д. ТИАД имало је свој подрум од три вагона и капитал од 150.000 динара;

● Драгић Љујић у Чачку имао је властити подрум од два вагона и капитал од 30.000 динара;

● Мирко Здравковић у Чачку имао је властити подрум од два вагона и капитал од 30.000 динара;

● Момчило Јеленковић у Краљеву имао је малу радњу од једног одељења, коју је држао под кирију и капитал од 50.000 динара;

● Драгомир Боначић у Краљеву имао је подрум од једног вагона, који је држао под кирију, и капитал до 50.000 динара;

● Душан Тошић у Краљеву имао је подрум од једног вагона и капитал до 50.000 динара;

● Милован Јовановић у Краљеву имао је подрум од пет вагона и капитал до 150.000 динара;

● Велисав Томовић у Краљеву имао је подрум од 10 вагона и капитал до 200.000 динара;

● Живота Ђуровић у Краљеву имао је подрум од три до четири вагона и капитал до 50.000 динара;

● Милош Трифуновић у Краљеву имао је капацитет трговине — подрума до пет вагона и капитал до 20.000 динара.

Види се да се ради о фирмама и власницима који су располагали са већим капацитетима за смештај алкохолних пића и који су се бавили прометом робе на велико.

РАТНА ШТЕТА У ИНДУСТРИЈИ

Председништво Министарског савета Демократске Федеративне Југославије по капитулацији Немачке и потписивању споразума са савезницима из другог светског рата, предузело је, почетком јула

1945. године, мере преко република да се најбржим путем прибаве подаци о ратној штети и однесеној имовини. Ову активност, посебно у Србији, водило је Министарство индустрије и рударства, Одељење за индустрију, тражећи од окружних одбора прецизне податке који су се посебно односили на штете у индустрији и рударству.³⁴

Окружни народноослободилачки одбор Чачка у два наврата, августа и септембра 1945. године, доставио је извештаје о ратној штети Министарству индустрије и рударства Србије.³⁵ Из ових и других докумената види се да је индустрија овог округа претрпела огромне штете у току рата. Ево стања са априлом 1945. године:

1. Војно-технички завод „Чачак“ у Чачку претрпео је следеће штете у току рата:³⁶

а) грађевински објекти (радионичке зграде, управна зграда, складишни објекти, станови и помоћне зграде):

— вредност	US долара	857.142
— оштећење 70 одсто	US долара	600.000

б) водоводна инсталација (две црпке, хидрофор, резервоари и остало):

— вредност	US долара	7.142,84
— оштећење 50 одсто	US долара	3.571,42

в) електрична инсталација (трансформатори, разводне табле, стубови, каблови и друго):

— вредност	US долара	53.571,42
— оштећење 100 одсто	US долара	53.571,42

г) телефонска инсталација (телефонска централа са 50 бројева, телефонски апарати и остало):

— вредност	US долара	8.035,71
— оштећење 100 одсто	US долара	8.035,71

д) радионички и канцеларијски намештај (дата је детаљна спецификација):

— вредност	US долара	39.357,14
— оштећење 100 одсто	US долара	39.357,14

ђ) против пожарне направе (спецификацијом су обухваћене и залихе ватрогасне спреме Завода):

— вредност	US долара	84.821,42
— оштећење 100 одсто	US долара	84.821,42

е) амбуланта:

— вредност	US долара	464,29
— оштећење 100 одсто	US долара	464,29

ж) библиотека:		
— вредност	US долара	892,85
— оштећење 100 одсто	US долара	892,85
з) погонске машине (парна машина 280 XII, електрогенератор 250 КВА, електромотор (уграђен у производну машину), електромотор с трансмисијом):		
— вредност	US долара	154.642,86
— оштећење 100 одсто	US долара	154.642,86
и) производне машине (постоји детаљна спецификација којом је обухваћено неколико стотина разних машина: стругова, брусница, бушилица, преса, пећи, итд):		
— вредност	US долара	444.196,43
— оштећење 100 одсто	US долара	444.196,43
ј) алати и помоћна средства:		
— вредност	US долара	109.196,43
— оштећење 100 одсто	US долара	109.196,43
к) транспортна средства (пет камиона, један аутомобил, једна локомотива, 150 вагонета, дизалица, индустријски колосек 0,76 м у дужини од 600 м, међурадионички колосек 0,60 м у дужини од 2.480 м):		
— вредност	US долара	64.017,86
— оштећење 99 одсто	US долара	63.377,67
л) гориво (камени и дрвени угаљ, кокс, петролеј, дрва и друго):		
— вредност	US долара	43.125
— оштећење 100 одсто	US долара	43.125
љ) мазиво:		
— вредност	US долара	4.464,29
— оштећење 100 одсто	US долара	4.464,29
м) сировине (детаљно су специфициране у оштетном захтеву):		
— вредност	US долара	2.121.321,43
— оштећење 100 одсто	US долара	2.121.321,43
н) производи (постоји спецификација на десетине хиљада, пијука, секирица, ашовчића, лопата, шлемова, затим по пар хиљада телефонских апарата и централа, 150 радио-станица и 50 радио-апарата, итд):		
— вредност	US долара	1.233.035,71
— оштећење 100 одсто	US долара	1.233.035,71
њ) машине и уређаји на складишту (ради се о разним производним машинама: пресама, струговима, бушилицама, моторни чекић, фрезалица и друго):		

— вредност US долара 1,036.901,78
 — оштећење 100 одсто US долара 1,036.901,78

о) инжењериска спрема (Главно инжењериско складиште, на по десетине хиљада специфицираних артикала):

— вредност US долара 1,927.410,72
 — оштећење 100 одсто US долара 1,927.410,72

п) губици дохотка, годишње износили су US долара 820.142,80, а укупно су износили од 6. априла 1941. до 6. 7. 1945. US долара 3,485.606,90. При утврђивању овог губитка комисија је пошла од вредности годишње производње од US долара 2,050.357 и да у овој вредности дохотка учествује са 40 одсто.

Преостала имовина после рата и накнадно пронађена укупно је износила US долара 268.573,86.

Укупна штета и губици Војно-техничког завода износили су US долара 11,413.993,47. (по курсу од 5. априла 1941.).

У циљу реалнијег приказивања утврђене ратне штете у Војно-техничком заводу и другим предузећима, извршили смо ревалоризацију долара и добијену вредност прерачунати у динаре по садашњем курсу. На овај начин читалац је у могућности да реалније сагледава стање и упоређује апсолутне и релативне вредносне величине са данашњом вредношћу имовине, односно друштвеним капиталом организација удруженог рада.³⁷

Утврђена ратна штета Војно-техничког завода износи US долара 11,413.993.—

Ревалоризацијом долара добијамо:³⁸

— депресијација САД долара од 1960. до 1970. године за 29 одсто 3,310.058.—

С в е г а 14,724.051.—

— девалвација долара из 1972. од 7,9 одсто 1,163.200.—

С в е г а 15,887.251.—

— девалвација долара из 1973 од 11,11 одсто 1,765.073.—

С в е г а 17,652.324.—

— депресијација долара од 1973. до половине 1979. од 10 одсто.³⁹ 1,765.232.—

У к у п н о US \$ 19,417.556.—

Према садашњем паритету (27,30 динара = 1 US \$) то износи 530,099.279 динара, са увећањем за 20 одсто просечних извозних стимулација и повраћаја увозних дажбина произилази да је укупна

ратна штета Завода износила, у садашњој вредности, 636,119.135 динара.

Ови подаци указују да се радило о великој штети која је нанета Заводу, а тиме и читавој привреди округа, односно Србије. Они убедљиво дају одговор на питање зашто Завод није после рата обновљен. За почетак рада и извршења обнове неког капацитета требао је да постоји неки основни потенцијал. Међутим, у овом случају није било скоро ничега. Све је било уништено и разнето.

2. Шумска индустрија Миљка Петровића из Краљева за време рата оштећена је од стране Немаца за извесне канцеларијске ствари и два луксузна аутомобила.⁴⁰

Штета за два аутомобила, по садашњим ценама, износила је око 300.000 динара.

3. Индустрија цигле и црепа Светозара Ђаковића из Краљева знатно је оштећена од стране окупатора.⁴¹

а) Немци су запленили теретни камион дизел од 5,5 тона носивости марке „мерцедес“,

б) путничка кола „Вилис — Кнајт“ узела је Команда места у Краљеву 1941. године,

ц) са путничких кола „шевролет“ Немци су поскидали све делове, гуме и целокупан тапацирунг,

д) реквирирана су путничка кола ДКВ 28. јуна 1942,

е) однесено седам електричних мотора: један са пумпом за воду од 1 ПС и шест електромотора од седам до 12 ПС,

ф) са циглане узет је дековиљски колосек од 387,5 м са 582 гвоздена прага: 330,4 м шина за дековиљски колосек са дрвеним праговима, девет вагонета, једна скретница и једна окретница,

г) заплењено седам коњских кола,

х) однесено 24 кружне тестере за циркуларе и три циркулара,

и) однесено 600 комада покривача за циглу од четири метра дужине.

Поред тога, овој фирми одузето је и других алата и материјала од стране окупатора, који нису специфицирани у оштетном захтеву.

Према данашњим ценама, произилази да је ова индустрија цигле оштећена за око 1,436.000 динара.

4. Парна пивара КРЕН и СТАНКОВИЋ А. Д. Чачак за време рата је оштећена од стране окупатора.⁴²

а) заплењен теретни аутомобил, марке „ланза лојд“, носивости 3,5 тона са потпуно исправних шест гума и свим припадајућим алатом.

б) нов бензински мотор, марке „Опел блиц“ од 95 коњских снага.

ц) шпедитерска кола на федерима и једним амом.

д) динамо машина са шалтаблом и инсталацијом за пуњење акумулатора.

За све одузете ствари и опрему фирма је поседовала одговарајуће потврде од немачких власти.

Према садашњим ценама, произилази да је пивара оштећена у вредности од око 550.000 динара.

5. Ибарским рудницима у Баљевцу Немци су однели и уништили:⁴³

а) три теретна камиона, марке „прага“ у вредности од	1,200.000 динара,
б) један луксузни ауто марке „линколн“ у вредности од	460.000 динара,
ц) луксузни ауто, марке „фиат“ од	30.000 динара,
д) мотоцикл у вредности од	47.000 динара,
е) разног специфицираног материјала и алата у вредности од	254.401 динара.

С в е г а 1,991.401 динара.

Прерачунавањем наведене динарске вредности из 1945. године по курсу 50,06 динара за један US долар произилази да је ратна штета рудника „Јарандо“ у US доларима = ... 39.780

Ревалоризацијом овог износа долара за настале девалвације и депресијације 70,12 одсто⁴⁴ = ... 27.894

У к у п н о US \$ 67.674

Садашња вредност ратне штете у динарима, рачунато по курсу 27,30 за један долар са 20 одсто повећања, износи 2,217.000

6. Фабрика коже „МОРАВА“ Мирка Ђурковића у Чачку — Атеница, оштећена је за време окупације за:⁴⁵

а) теретни аутомобил	30.000 динара,
б) путнички аутомобил	50.000 динара,
в) једну динаму од 120 V	7.000 динара,
г) материјал и готове производе коже и извештан инвентар по датој спецификацији	424.800 динара.

С в е г а 511.800 динара.

или US \$ 9.140.—

Ревалоризацијом овог износа долара за настале девалвације и депресијације 70,12 одсто = . . . 6.409.

С в е г а US \$ 15.549.

Садашња вредност ратне штете у динарима, рачунато по курсу 27,30 динара за један долар увећано за 20 одсто износи . . . . . 509.384 динара.

7. Аутоматски млин Павла Брушије и синова у Чачку имао је следеће штете:⁴⁶

а) оштећени су гранатама: млин, магацини, млинске куће и споредне зграде, кровови, зидови, ограда, степеништа, тремови и друго у вредности од US долара . . . . . 15.000.

б) од Немаца опљачкан млин: 300 кгр. кожних кајиша, 8.000 комада цакова, два теретна аутомобила, четвора кола, четири коња, ваге, тегови, ситан алат, аутомобилска приколица, грађа, ковачки и браварски алат, дрводељски алат, храна људска и сточна, кућни намештај, оштећења на опреми и инсталацијама млина, канцеларијски инвентар, електрична инсталација и друго — долара 33.800,

в) штета у готовом новцу у предуз.—долара 50.000.

Поред штете на опреми, зградама и другим средствима предузећа, фирма Павле Брушија и синови пријавили су штету у губитку чланова фирме и породице:

а) члан фирме Јаков П. Брушија, стар 60 година, у 1942. одведен од Немаца и стрељан. Кућа је изгубила у њему великог радника на послу штета 100.000 долара,

б) Војислава, жена Јакова П. Брушије тешко је рањена у обе ноге, па је остала инвалид, штета 10.000 долара,

в) Снаха Ева Кршул (мајка Мате Кршула, борца од 1941. године народноослободилачке војске) која је четири године за време рата била склоњена код породице Брушије, погинула од гранате у млинској кући у октобру 1944. у Чачку, штета 20.000 долара,

г) други члан фирме Радослав П. Брушија, стар 59. година, прогањан од Немаца и морао је да напусти свој посао, кућу и породицу. Био је у бекству од 1941. до 1944. године у срезу копаоничком, штета . . . . . 50.000 долара.

С в е г а US долара 278.800.

Ревалоризацијом овог износа US долара за настале девалвације и репресијације од 70,12 одсто 195.494.

С в е г а US \$ 474.294.

Садашња вредност ратне штете у динарима (27,30 дин. за 1 US \$), увећана за 20 одсто девизних стимулација, односно увозних дажбина, износи 15,537.806 динара.

8. Срески народни одбор среза драгачевског својим дописом од 24. јула 1945. обавестио је Окружни НОО у Чачку да на подручју њиховог среза нема индустријских предузећа. Навео је пљачку рудника „Дучаловац“ у Ртарима од стране четника и однесених 40 тесера са гатера у Горњем Дубцу.⁴⁷

9. Срески народни одбор среза трнавског, својим дописом од 20. јула 1945, обавестио је Окружни НОО у Чачку да на њиховој територији нема индустријских предузећа од којих би се тражили подаци о ратној штети.⁴⁸

10. Срески народни одбор из Ивањице, својим дописом од 11. августа 1945. обавестио је Окружни народни одбор у Чачку да на територији моравичког среза индустријским предузећима није окупатор ништа однео.⁴⁹

11. Срески народни одбор среза љубићског обавестио је Окружни народни одбор у Чачку својим дописом од 31. јула 1945. да се ни једна фирма ни предузеће нису јавили са доказима о однесеним објектима од стране окупатора.⁵⁰

12) Срески НОО среза качерског из Белановице, својим дописом од 20. јула 1945, обавестио је Окружни народни одбор у Чачку да на њиховој територији нема индустријских предузећа које је окупатор оштетио.⁵¹

Поред једног броја прецизно сачињених извештаја о однесеној и уништеној имовини појединих предузећа од стране окупатора, има и уопштених приказивања који не дају убедљиво тачне податке о

ратној штети. Међутим, и поред тога бићемо у могућности да на основу расположиве грађе оријентационо сагледамо обим ратних пустошења у појединим предузећима и привредним гранама, што се најбоље види из једног извештаја Окружног одбора достављен Министарству индустрије и рударства Србије:⁵²

„Сва индустријска предузећа у које долазе млинови, фабрике пива, бонбона, бонбоне и ратлука и млекаре оштећене су од окупатора 20%“.

Овај податак је интересантан за сагледавање ратне штете код две фабрике бонбона у Горњем Милановцу, млекаре у Чачку и Краљеву, као и за све млинове, изузев млина Павла Брушије и синова, чија смо оштећења детаљније приказали.

„Индустрија црепа и цигле у Чачанском округу оштећена је од стране окупатора са 50%. Све су циглане обновљене и отпочеле са радом“.

Из овог приказа индустријских потенцијала округа види се да смо у, непосредно, послератно време имали развијену производњу цигала и црепа.

Стругаре су биле оштећене са 20 одсто. Већина је обновљена до средине 1945. године мада су многе оскудевале са погонским кајишима.

Кречане, са којима се тада располагало, мада су биле доста примитивне, брзо су обновљене. Била је само једна висока пећ за печење креча и гипса — „Шумадија“ у Брђанима. Ова кречана је брзо доостигла максимални капацитет производње.

Железничка радионица у Љубићу била је доста оштећена од стране окупатора. Оштећење зграде било је са 70 одсто, а машина са 90 одсто. Уз веће ангажовање радника, извршена је поправка и прикупљање извесних машина тако да је радионица одмах после рата почела најнужније интервенције на локомотивама и железничким вагонима.

У извештају Окружног одбора посебно се подвлачи да је у готово истом стању била и Железничка радионица у Краљеву. Она је пре почетка рата имала око 1.200 радника и за оне прилике била је једна од технички најопремљенијих у земљи. Ако се имају у виду напред дати проценти оштећења имовине овог предузећа и оријентациони производни и вредносни капацитети по раднику, можемо слободно рећи да је ово предузеће било оштећено најмање у вред-

ности од шест до осам милиона долара, што после ревалоризације (седам милиона) долара и применом садашњег курса динара износи око 390 милиона динара.

Фабрика хартије у Чачку имала је оштећења од 10 одсто. Одрамама после рата извршене су све поправке и она је после неколико месеци рада достигла предратни ниво производње разних врста папира.

Електрична предузећа (мисли се на електричне централе — прим. аутора) била су оштећена са 20 одсто. Мање-више сва предузећа у послератно време оскудевала су у погонским кајишима, а понека и у сировинама. Низ података, као и погонски — трансмисиони систем, указује да је наша индустрија у то време била на ниском ступњу техничке опремљености.

Осим код индустријских капацитета, значајна оштећења била су и на складиштима у околини Краљева. Ратна штета порушених или оштећених магацина у Мрсаћу, Белимарковцу, Јовцу, Ратини, Богutowцу и Шумарицама износила је око 268 милиона динара,⁵³ односно US \$9,1 милион или 248,6 милиона садашњих динара (1 US \$ = 27,30 динара).

Срески народни одбор из Краљева својим дописом бр. 7418 од 2. августа 1945. године, обавестио је Окружни одбор у Чачку да ће нека предузећа доставити податке директно министарству и да Аеродром и Градски одбор (мисли се на одбор из Краљева) нису поднели детаљне податке о ратној штети, изузев што је Аеродром, односно фабрика авиона, у свом извештају навео да су све машине однесене.⁵⁴

У овом документу се говори да је из Краљева однесено или уништено: 50 плугова, 10 косачица, пет вршалица, 50 аутомобила, чеза, кола и око 800 бицикла. Истовремено извештава се и о штети у жичком срезу: 600 плугова разних типова, 300 дрљача, 80 круњача на разне погоне, 120 копачица разних типова, 300 прскалица лозних и воћних, 26 косачица и жетелица, 15 вршаћих гарнитура, 960 разног ситног алата: мотике, грабуље, виле, ашови, лопате, секире, тестере, итд.

Ови и други подаци указују да су овај, као и још неки, извештаји непотпуни, па се, са сигурношћу, може рећи да је обим и вредност штете у индустрији био већи. Илустративно смо приказали штете у пољопривредној опреми у граду Краљеву и жичком срезу не улазећи, за сада, у проблематику штета ван индустријске сфере,

премда је евидентно да је окупатор са својим сарадницима у свим деловима чачанског округа нанео огромне штете. Да би ово верније илустровали, приказаћемо ратну штету среза драгачевског.

РАТНА ШТЕТА СРЕЗА ДРАГАЧЕВСКОГ

Ратна штета среза драгачевског од стране Немаца, Бугара и њихових сарадника утврђена је на основу 7.395 примљених и обрађених предмета.

О великом рушењу и уништавању људи и имовине најубедљивије казују подаци:⁵⁵

Лишење живота или нестанак лица

пол	Број лишених живота и несталих					Од тога броја	
	до 7 год.	7—14	14—60	преко 60	Свега	бораца	цив. лица
Мушки	3	4	718	29	754	278	476
Женски	—	—	56	5	61	—	61
Свега	3	4	774	34	815	278	537

Трошкови лечења и сахране	Износ који би жртве привредиле	Укупно	Број лица на терену жртве			Трошкови за издржав.	
			мал деца	удов.	остало		
3,575.000	256,104.000	259,679.000	934	391	484	1809	92,460.000

Из ових података се види да је доста мање пријављено изгинулих бораца и цивилних лица. Наиме према најновијим истраживањима у Драгачеву је изгинуло у току НОБ-е 939 бораца, позадинских радника, симпатизера НОП-а, војника БЈВ и ЖФТ.⁵⁶ Укључивањем најновијих података о броју изгинулих можемо рећи да би вредност штете, по овом основу, била скоро дупло већа од приказане.

Број повређених на здрављу и телу износио је 697 лица, од чега мушког пола 679 и женског 18. Од укупно повређених, 692 лица била су између 14 и 60 година старости.

Од укупно повређених, код 636 или 91 одсто лица утврђено је смањење радне способности до 30 одсто, а 51 лице имало је смањену способност од 31 до 60 одсто.

Износ штете по основу повреде на здрављу и телу износила је:

— за болове	Дин. 6,259.000
— за лечење	Дин. 1,790.000
— за изгубљен приход услед смањења радне способности	Дин. 12,808.800
С в е г а	20.858.400

Лишење слободе

Врсте лишења слободе	Број лица	Број месеци	Изгубљен чист приход за време лишења слободе	Неплаћени принудни рад	Укупно
Хапшених	235	588	753.750	—	753.750
Заробљених	823	39.633	41,981.630	—	41,981.630
Интернираних	43	862	925.000	—	925.000
Конфинираних	5	183	274.000	—	274.000
Расељених	24	575	561.000	—	561.000
Принудни рад	201	983	35.500	996.100	1,031.600
Мобилисаних	407	4.808	3,655.200	—	3,655.200
У к у п н о	1.738	47.632	48.186.080	996.100	49,182.180

Произилази да је свако лице било лишено слободе просечно 27,5 месеци или да је око 4.000 лица (3.980) било лишено слободе у трајању од годину дана, односно да је сваки дванаести становник Драгачева годину дана овако малтретиран.

Пљачка радне снаге

Оштећених 203, износ дин. 873.800.

Оскудица и беда

Оштећених 250, износ дин. 1,422.000.

Уништење и оштећење имовине

Драгачевски срез је за време рата претрпео велика оштећења и уништења имовине, што се најбоље види из следећих података:

ЕКОНОМСКЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРИЛИКЕ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ 1945.

а) Зграде

Зграде	Број		Износ штете
	уништених	оштећених	
Градске	27	79	3,660.000
Сеоске	1.661	468	72.820.580
С в е г а			Дин. 76,480.580

б) Земљиште

Воћњаци	број воћки -- садница	Износ дин.		
		20.232	9,723.580	
Виногради	број лоза -- чокота	Износ дин.		
		78.710	2,129.950	
Остало земљиште	површина у хектарима	Износ дин.		
		9.458	806.790	
Шуме	Дрво за грађу		Дрво за гориво	
	м³	износ штете	м³	износ штете дин.
	14.738	5,234.950	60.640	3,077.220

в) Стока

Коњи	745 комада	износ дин.	4,046.900
Рогата марва	4.927 комада	износ дин.	12,753.030
Свиње	9.354 комада	износ дин.	2,071.990
Овце и козе	12.265 комада	износ дин.	7,131.120
Остале дом. живот.	36.957 комада	износ дин.	797.541
С в е г а дин.			26,800.581

г) Житарице, индустријско биље и сточна храна

Пшеница	квинтала	31.426	износ дин.	2,824.445
Кукуруз	квинтала	51.492	износ дин.	4,088.429
Остале житарице	квинтала	3.114	износ дин.	2,303.162
Инд. биље	квинтала	254,19	износ дин.	559.440
Сточна храна	квинтала	520.518	износ дин.	6,181.963
С в е г а дин.				15,957.439

д) Пољопривредне машине и алатке

Трактора	комада	—	износ дин.	—
Вршалице	комада	12	износ дин.	102.000
Сејалице и косачице	комада	19	износ дин.	37.600
Плугови	комада	162	износ дин.	184.960
Остале пољ. машине	комада	997	износ дин.	257.350
Остале справе и алатке	комада	615	износ дин.	76.750
С в е г а				дин. 658.660

ђ) Возила

Теретни аутомобили	комада	3	износ дин.	280.000
Особни аутомобили	комада	11	износ дин.	865.600
Мотоцикли	комада	7	износ дин.	131.000
Моторни чамци	—	—	—	—
Чамци	комада	2	износ дин.	2.500
Сељачка кола	комада	434	износ дин.	857.000
Остала возила	комада	115	износ дин.	195.550
С в е г а				дин. 2,331.650

е) покућство и намештај	износ штете	дин.	26,676.915
ж) Роба	износ штете	дин.	12,318.630
з) Готов новац	износ штете	дин.	10,084.720
и) Хартије од вредности	износ штете	дин.	1,554.040
ј) Имовинска права	износ штете	дин.	89.720
к) Остала непокретна и покретна имовина	износ штете	дин.	52,393.585
Износ измакле добити		дин.	736.180
Укупан износ штете		дин.	671,530.570

Прерачунавањем наведене ратне штете у динарској вредности из 1945. године по курсу 50,06 динара за 1 US \$, произилази да је то износ US \$ = 13.414.514.

Садашња вредност ратне штете Драгачева у динарима, рачунато по курсу 27,30 за један долар и увећано за 20 одсто, износи динара 439.459.478.

На основу ових података, може се закључити да је Драгачево за време рата претрпело огромне штете. Овим је учињен покушај да се настала штета што реалније прикаже. Међутим, услед могућих грешака у попису и процени, може се претпоставити да су настале штете биле, можда, и веће.

ОБНОВА И ОСНИВАЊЕ НОВИХ ЗАДРУГА

После коначног ослобођења велика пажња је посвећена обнови и оснивању нових задруга. Управо, видело се да је најбољи начин снабдевања грађана у граду и на селу потребним животним намирницама и индустријским производима преко задруга. Преко задруга је организовано снабдевање и откуп пољопривредних производа, па су тако искључени посредници.

У то време радиле су прерађивачко-занатлијске, потрошачко-набављачке и кредитне задруге.

Да би се извршила што бржа и правилнија расподела роба, у сваком срезу је основана по једна среска задруга. Од ове задруге вршила се дистрибуција робе према месним и сеоским набавно-потрошачким задругама. Откуп пољопривредних производа ишао је преко среских задруга и Обласне задруге у Чачку.

„У задружне организације највише је обухваћено становништво у срезу трнавском, где је у задруге учлањено преко 85%. Затим би дошао срез жички са 80%, срезови љубићски и драгачевски са 76%, док је у осталим срезовима учлањено у задруге око 75% становништва.“⁵⁷

У то време највећи број задруга имао је срез жички — 58, даље следе: љубићски — 42, драгачевски — 42, таковски — 40, качерски — 36, трнавски — 29, студенички — 22 и моравички — 19.^{57а}

У чачанском округу радиле су 222 набављачко-потрошачке, 29 кредитних, 14 сточарских, три пчеларске, две електричне и по једна малино-воћарска, радничко-службеничка, дрварска и станбена, као и две здравствене задруге.^{57б}

У циљу повећања обима производње и задовољења нараслих потреба грађана, Окружни народни одбор, у сарадњи са синдикатима, предузео је низ мера у правцу оснивања нових и проширења старих занатско-прерађивачких задруга. За релативно кратко време у округу је обновљено и основано 57 прерађивачких задруга.⁵⁸ Само у Чачку основано је 10 нових прерађивачких задруга. Све су добијале производне задатке и потребне сировине за производњу од надлежних органа.

„Досадашњим радом успело се да се скоро све занатлије организују по градовима и варошицама а и по селима у занатско-прерађивачке задруге и да се укључе у привредну борбу и обнову. Све ове задруге раде по максимираним ценама и на тај начин дају видан допринос у обнови земље.

Окружни народни одбор у Чачку чинио је услуге поменутиим задругама на тај начин што им је давао краткорочне робне кредите у износу од 1.000.000 динара.“⁵⁸

И поред тешкоћа у раду, задругарство је дало велики допринос снабдевању грађана и развоју привреде.

СТАЊЕ ПУТЕВА

Након коначног ослобођења чачанског округа, првих дана децембра 1944. године формирано је, поред осталих, и Грађевинско одељење ОНО у Чачку. Пред њим су били крупни задаци у обнови многих објеката, међу којима и већег броја путева. У то послератно време путеви у округу били су у врло рђавом стању. Окупатор је у току рата, а нарочито при повлачењу испред наше војске, све што је на путевима било објеката од веће важности рушио.

На државним путевима, каква је онда била категоризација, у дужини од 202 километра, била су порушена 32 објекта, међу којима осам мостова, дужине по преко 30 метара. Сви ови објекти су оспособљени за саобраћај до 1. априла 1945. године, изузев Камиџорског моста на Западној Морави, на путу Крагујевац — Краљево. Међутим, и овај објекат је оспособљен у току априла 1945.⁶⁰

Тада је окружних путева било у дужини од 896 километара, са порушених 32 пропуста и моста, од којих је шест било дуже од 30 метара. До 1. априла 1945. године оспособљено је 18 мостова и пропуста. У организацији Грађевинског одељења ОНО и уз помоћ народа и месних народних одбора изграђено је 1.200 дужних метара дрвених мостова. За врло кратко време од три месеца после ослобођења, на државним и главним окружним путевима саобраћај је нормално организован. Ови резултати су убедљиви ако се има у виду да су путеви у чачанском округу по дужини учествовали са 18 одсто у укупним путевима Србије. Железнички мост на Западној Морави у Чачку био је потпуно срушен. За кратко време је оспособљен и први воз је преко њега дошао у Чачак 15. априла 1945. Тада је Окружни народни одбор донео одлуку да се са 20.000 динара награде радници за ударнички рад на поправци железничког моста на Западној Морави.⁶¹

Услед већих оштећења био је отежан саобраћај и на државном путу Чачак — Пожега, на делу кроз Овчарско-кабларску клисуру. Непролазан је био и пут Ушће — Лучице због порушених мостова на Ибру.⁶²

Може се истаћи да су за релативно кратко време многи објекти поправљени и да је доста учињено на обнови путева и успостављању саобраћаја између многих места.

За радове у обнови саобраћаја у 1945. години на подручју Чачанског округа утрошено је: 2.900 кубних метара грађе, 104 хиљаде кгтр гвожђа, 25.000 квалификованих радних надница, 61.000 неквалификованих радних надница, 6.000 колских-запрежних надница, очишћено земљаног наноса на путевима преко 30 хиљада кубних метара, уграђено 150 тона цемента, набављено и уграђено туцаника и шљунка око 10.000 кубних метара.⁶³

Упоредо са обновом путева и успостављањем редовног саобраћаја, радило се и на изградњи неких путних праваца који су били од значаја посебно за привреду. Тако је средином 1945. године прокопан копаонички пут код Јошаничке Бање. Тада је то био један од најтежих и, истовремено, најзначајнијих радова у округу. Изградњом овог пута обезбеђивала се експлоатација борове и јелове грађе са Копаоника. На изградњи овог пута добровољно је учествовало 150 омладинаца чачанског округа.⁶⁴

СЕТВА И ИСХРАНА СТАНОВНИШТВА

У јесен 1944. године на територији чачанског округа вођене су ратне операције и услед тога онемогућена је сетва озимних стрних усева: пшенице, јечма, овса и ражи. Тада је сетва подбацила за преко 60 одсто⁶⁵ у односу на стање из 1939. године. Принос ових и других култура, услед града који је падао 1945. године скоро на читавом подручју округа, био је мањи за око 30 одсто.⁶⁶ Ово је умногоме погодило село. Настали су озбиљни проблеми у исхрани становништва. Ово је, тада, погоршало и ситуацију у погледу обезбеђења семена стрних жита за јесењу сетву 1945. године.

У циљу обезбеђења исхране становништва и задовољавања потреба у семену за наредну годину, Министарство пољопривреде Србије инсистирало је да се засеју стрна жита на површини не мањој од оне у 1939. години.

На основу упутства Министарства пољопривреде, Оружни народноослободилачки одбор утврдио је план јесење сетве у 1945. години по срезовима:⁶⁷

Ред. Назив среза број	Површине предвиђене у хектарима			
	пшеница	раж	јечам	овас
1. Качерски	4.000	60	200	1.300
2. Таковски	5.000	120	200	1.500
3. Драгачевски	2.000	260	200	1.400
4. Жички	2.000	230	200	600
5. Љубићски	4.000	40	500	700
6. Трнавски	1.000	10	200	100
7. Студенички	3.000	2220	1.800	2.500
8. Моравички	300	1560	500	4.900
У к у п н о	22.000	4.500	3.800	13.000

За извршење плана сетве биле су потребне следеће количине семена: 400 вагона пшенице, 76 вагона ражи, 57 вагона јечма и 170 вагона овса. Утврђено је да недостаје: 105 вагона пшенице, 27 вагона јечма, 36 вагона ражи, и 11 вагона овса.⁶⁸

Министарство је за пољопривреду ставило на располагање среским одборима следеће количине семена:⁶⁹

- трнавском: 10 вагона пшенице и 1,5 вагона јечма;
- љубићском: 20 вагона пшенице и четири вагона јечма;
- Жичком: 20 вагона пшенице, 1,5 вагона јечма, три вагона ражи и девет вагона овса;
- Таковском: 15 вагона пшенице, 1,5 вагона јечма и један вагон ражи;
- Драгачевском: 10 вагона пшенице, један вагон јечма, три вагона ражи и један вагон овса;
- Моравичком: два вагона јечма, 12 вагона ражи и 1,5 вагона овса, и
- Студеничком: 20 вагона пшенице, 12 вагона јечма, 18 вагона ражи и један вагон овса.

О извршењу плана сетве и обезбеђењу исхране становништва „Слободни глас“ је писао:

„Зато нека је света дужност сваког искреног и поштеног грађанина и родољуба ове земље да било личним радом или указивањем помоћи другима, настоји да се ове јесени засеју што веће површине стрних усева а у првом реду пшеницом. Нека нова битка — битка за хлеб и обнову земље замени до јучерашњу битку за слободу“.⁷⁰

Овакве и сличне тешкоће пратиле су пољопривреду у периоду обнове, посебно одмах после рата.

ПОТЕНЦИЈАЛИ ШУМАРСТВА

У току рата окупатор је, уништавајући скоро сва национална добра, немилице секао и уништавао и комплексе под шумом. Секао је шуму поред путева мислећи да на тај начин одбрани своје јединице од напада партизанских одреда и јединица Народноослободилачке војске.

После ослобођења, при утврђивању укупних привредних потенцијала, доста пажње се посветило шумарству као привредној грани, која је дала велики допринос у обнови земље.

Дирекција шума у Чачку успешно је обавила свој задатак приликом утврђивања потенцијала у државним шумама чачанског округа. Наиме, тада је, поред осталих чињеница, утврђена следећа укупна и сечива маса дрвета по срезовима и шумским комплексима.⁷¹

П О Д А Ц И

О ДРЖАВНИМ ШУМСКИМ КОМПЛЕКСИМА У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ

Ред. број	Шумска управа	Срез	Назив шуме	Под шумом површина у ха	Врста дрвета	Старост	Сред. висина	Обраст	Укупна маса м ³	Сечива маса м ³	Транспортне могућности до прве жел. станице
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	Таковски и Качер.	Рудник	Рудник	2.024	буква	Преко 100 год.	24	0,5	360.000	4.000	До друма ГМ—Шаторња 5—8 км. с. пут.
2.	ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ	Таков. Љубић.	Јешевац	401	буква	40	15	0,7	24.000	—	До друма ГМ—Краг. сеоским пут. 8 км.
3.		Таков. Љубић.	Вујан	579	буква	60	17	0,5	46.000	—	До жел. ст. Г. Милановац 3 км.
4.		Таков. Љубић.	Рожањ	1.882	цер и храст	—	—	—	шикара	—	До жел. ст. Брђани 5 км.
5.		Таков.	Рајац	199	буква	70	18	0,4	16.000	—	12 км сеоског пута до друма ГМ—Прањани

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
6.	Таков.	Суво-бор	1.623	буква	50	15	0,2	девастир	—	3 км. пута до друма Ваљево—Чачак	
7.	ИВАЊИЦА	Моравички	Клеко-вица	1.141	буква	преко 150	24	0,8	292.500	58.500	12 км. до Ивањице
8.		Моравички	Голиј-ске пла-нине	1.639	буква јела смрча	преко 200	26	0,8	492.000	98.300	16 км. до Дуге По-љане
9.	КРАГУ-ЈЕВАЦ	Котле-ник	400	буква	80	18	0,5	40.000	испр.	12 км. до жел. ст. Губеревац	
10.	Жички	Гоч	10.755	буква јела	преко 150	24	0,7	2.688.000	205.500	До жел. пруге Скопље—Краљево 5—15 км.	
11.	КРАЉЕВО	Жички	Тро-глав	1.535	буква храст	преко 100	18	0,3	122.800	—	15 км. до жел. стан. БогUTOвац
12.		Драга-чевски	Чем-ерно	2.246	буква јела	преко 100	24	0,8	540.000	167.400	Беспутни терен. слаб сеоски пут 35 км до Краљева
13.		Жички	Столови	3.560	храст буква	преко 100	15	0,2	71.200	—	Слабији сео. пут до Кра-љева 15 км.
14.	Трнав-ски	Јелица Јастре-бац	212	буква	преко 100	24	0,5	38.100	—	Слабији сеоски пут до друма Краљево—Чачак 14 км.	
15.	ЧАК	Трнав-ски и Драга-чевски	Јелица Сви-њујак	193	буква	преко 100	24	0,5	38.600	—	Слабији сеоски пут до друма Краљево—Чачак 12 км.
16.		Трнав-ски и Драга-чевски	Северна Јелица	1.398	буква	преко 100	20	0,5	139.800	—	Слабији сеоски пут до Заблаћа 12 км.
17.	Трнав-ски и Драга-чевски	Овчар	146	буква граб	50	12	0,3	шикара	—	На друму Чачак—Ужице	

ЕКОНОМСКЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРИЛИКЕ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ 1945.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
18.	Студе- нички	Копан- оник		3.084	јела смрча буква	50	18	0,5	246.700	12.400	Слабији изваљан пут до Ј. Бање 11 и до Руднице 15 км.
19.	РАШКА	Морави- чки и Студе- нички	Цр. врх Раду- ловац Бисер вода	1.906	јела смрча буква	150	25	0,6	419.300	50.000	Бољи сеоски пут до Рашке 25 км.
20.		Мора- вички	Црепу- љник	431	јела смрча буква	100	25	0,6	94.800	5.600	Бољи сеоски пут до Ушћа 27 км.
21.	РАШКА	Студе- нички и Мора- вички	Ђако- вачке план.	881	буква	100	24	0,6	185.000	35.000	Рижа до жел. ст. Добре Стране 7,5 — 17 км.
22.		Жички	Орлујак	121	буква храст	50	—	0,4	шикара	—	На друму Краљево — Рашка

Као што се види, највеће резерве укупне и сечиве дрвне масе имала су подручја шумских управа Рашке и Краљева.

У вези са експлоатацијом огревног дрвета, цитирамо део написа из „Слобоног гласа“ од 27. јула 1945: „Само од горосеча за време окупације пало је на територији нашег округа око 900 хиљада м³. Укупно за време окупације пало је ван редовне потрошње нешто изнад два милиона м³. Редовна годишња потрошња на територији нашег округа износила је око 600 хиљада м³, поред годишњег прираста наших шума од 170 хиљада м³. Разлика између прираста и потрошње делом се подмиривала са стране, а делом је гутала главнину. Треба напоменути да је наша дрвна резерва пре рата износила око осам милиона м³. То је наш основни дрвни капитал на који смо убирали прираст. Трошећи пак ту главницу можемо се изненадити једног дана, када нам понестане шума“.

Тада се говорило и писало да потрошњу огревног дрвета треба замењивати угљем.

КОМУНАЛНИ ПРОБЛЕМИ ГРАДОВА

Народноослободилачки одбори, односно градски одбори, нашли су се пред великим задацима обнове градова и стварања повољнијих услова за даљи развитак, посебно у Чачку, Краљеви и Горњем Милановцу. Међу првим задацима био је да се градови очисте од рушевина и ђубрета, да се изврше оправке водовода и канализације, да се изврше поправке полупаних и оштећених зграда, улица и тротоара, да се изврши насипање новостворених улица. После ослобођења, Краљево се нашло у врло тешкој ситуацији. Град је био такорећи одсечен од света. Свих пет мостова у непосредној близини били су срушени. Окупатор је при одступању, под притиском наших снага, све уништавао што му је дошло до руке. Одмах по ослобођењу, у Краљеви је формиран радни батаљон, који је, са грађанима, радио на обнови града, односно поправци разних објеката, посебно мостова. Мост на Ибру је оспособљен 14. фебруара 1945.⁷² за колски и железнички саобраћај. Затим је изграђен дрвени мост преко Ибра у селу Биљановцу у дужини од 96 метара и предат у саобраћај 19. марта 1945.⁷³ Горњи Милановац био је у изузетно тешкој ситуацији: 90 одсто зграда било је порушено и попаљено, водовод и улице оштећени.

Буџетски приходи градова били су више него скромни за бројне активности у обнови. Добровољним радним акцијама омладине и фронтоваца ублажен је недостатак финансијских средстава за решавање бројних комуналних проблема. Забележено је да је ова прва етапа била тешка, али и успешно извршена до половине 1945. године.

У том, непосредном, послератном периоду поред обнове градова, сагледавала се и будућност. Заправо, тада су утврђивани и доношени комунални планови, којима се нарочито предвиђало: проширење и изградња водовода и канализације, изградња нових улица, изградња административних зграда. У Чачку је било предвиђено подизање велике модерне палате за смештај свих државних надлештава. За Чачак је било централно и изградња водовода и канализације, затим измештање марвеног трга у Алвациницу или неко друго место. У граду се предвиђало осигурање десне обале Западне Мораве, проширење градског парка, изградња спортских игралишта и стадиона.⁷⁴

Градски народноослободилачки одбори стално су пратили извршавање постављених задатака. Градском одбору Чачка, крајем 1945, поднет је извештај о томе шта је било планирано и колико је извр-

шено у решавању комуналних проблема. Тај преглед илуструје стање, проблеме и ниво развијености тог времена:⁷⁵

Уз велике напоре Градски одбор је обезбедио грађевински и остали материјал којим су поправљене 63 зграде за смештај разних установа и болница. Обезбеђене су клупе за основне и средње школе за почетак школске 1945/46. године, уз напомену да су ученици одмах после рата доносили столице од својих кућа, пошто није било школских клупа. За кратко време извршена је поправка улица у површини од 10.000 квадратних метара. Тада је оспособљена кланица за стоку, а подигнуте су и четири штале за стоку, од којих је једна била површине 800 квадратних метара. Обновљен је рад Дечјег забавишта, у коме је било преко 60 деце. Обновљен је рад и Дома старца, у који је смештено 15 лица. Оспособљена су за саобраћај оба моста на Западној Морави. Бивши санаторијум „Овчар“ претворен је у шегртски дом, у коме је смештено око 300 ученика. Градски парк је био изузетно општећен. У њему су Немци сахрањивали своје изгинуле војнике. Градски одбор је уредио парк и очистио га од немачких гробова. Отворена је Градска амбуланта, у којој се просечно месечно прегледало око 1.200 грађана. „У почетку Градски одбор није располагао никаквим возним парком. Данас располаже са три пара коња и четвора кола што је набављено из сопствених средстава“.⁷⁶ Поправљена је зграда гимназије, чији је предрачун поправке износио 2,2 милиона динара. Оспособљене су зграде летовалишта у Атеници. „Градски одбор, схватајући важност збрињавања многе деце жртава фашистичког терора, похитао је да што пре оспособи три зграде које данас могу да приме преко 300 деце“.⁷⁷ Тада је социјално угроженим грађанима исплаћено на име помоћи 2,2 милиона динара. Градски одбор је своје имање у близини града и око Мораве испарцелисао и поделио сиромашном становништву на обраду.

У жељи да још сликовитије прикажемо тадашње прилике у граду, цитирамо део написа о раду Градског одбора:

„Схватајући важност и неопходност задруга, нарочито у периоду обнове и изградње и тешке борбе против шпекулације, Градски одбор је обратио велику пажњу на оснивање задруга. Тако данас у Чачку раде радничко-службеничка, млекарска, месарско-кобасичарска, 2 столарске, опанчарска, обућарска, обласна земљорадничко-произвођачка, пекарска, земљорадничка набављачко-потрошачка и грађевинска задруга. Преко задруга је вршено снабдевање становништва рационираним и осталим артиклима, што је учинило велики допринос у одржавању цена и стабилизацију тржишта.

Борба против црне берзе и шпекулације, одржавање цена и стабилизација пијаце изводи се по постојећим законским прописима и уред-

бама и у томе се има пуно успеха. Данас се на пијаци могу добити све врсте животних намирница у великој количини сем масноћа и млечних производа којих још нема довољно.

Градски одбор има свој привредни план и настоји да га оствари. Спремљени су сви елаборати за техничке радове око извођења водовода, канализације и регулационог плана. Такође се ствара градска башта за неговање поврћа, које ће моћи да задовољи потребе становништва, а у исто време да служи као регулатор цена поврћа на тржишту. Поред тога настоји се да се подигне једно модерно марвено тржиште и уз то се просецају и калдрмишу две улице.

Пошто је околина Чачка богата извесним воћем, то је Градски одбор ставио у план изградњу фабрике за прераду воћа. Већ је тражио потребне машине.

С обзиром да је овај крај богат рудницима и да влада оскудица у стручном техничком особљу, Градски одбор је тражио отварање средње техничке школе.

Треба истаћи да је Градски одбор до данас отпратио све административне послове на време. Све комисије, као и остали послови, теку без застоја и одвијају се у духу новог законодавства. Срећени су подаци за 64 конфискована имања, која се већ дају под закуп и приходи се прибирају.

Финансијско пословање Градског одбора је нормално. Одбор има састављене све буџете од почетка пословања и одобрене од надлежних власти. Одбор се финансирао за све време из редовних прихода. Разрез порезе за 1945. год. извршен је на време и наплата је у пуном јеку. Наплата осталих државних дажбина тече нормално. Од трошарине и такса убира се месечно око пола милиона динара.

Највеће тешкоће Градског одбора су сада станбено питање и проблем грева. Ако би се добило стакло, оспособио би се приличан број кућа, јер осталог материјала има, те би на тај начин станбено питање било углавном решено. Становништво може да се снабде довољним количинама угља, захваљујући близини рудника и решењу проблема транспорта, док су за набавку дрва предузете све потребне мере.⁷⁸

Паралелно са решавањем многих економских и комуналних проблема, на подручју округа почело је организовање културно-просветног живота. Обновљене су основне и средње школе, затим народни универзитети, библиотеке и читаонице. Осниване су уметничке групе и културно-уметничка друштва. Треба истаћи да су у то време вршене припреме и за оснивање окружног позоришта у Чачку.

На подручју округа радило је шест сталних биоскопа. Сви су имали тонске филмске апаратуре. То су: у Чачку „Праг“ и „Крен“, у Краљеву — „Југославија“, у Ивањици „Моравица“, у Горњем Милановцу — „Волга“ и у Рашкој биоскоп без назива.⁷⁹ Треба напоменути да је у Краљеву било два биоскопа. Међутим, одмах по ослобођењу из биоскопа „Уранија“ пренета је апаратура и остала потребна опрема у Рашку. Тако је Рашка добила свој први биоскоп. По пресељењу биоскопа из Краљева у Рашку умро је његов власник. Пошто се нису јавили наследници, биоскоп је постао својина Среског одбора Народног фронта у Рашкој.

Уз све недаће и истовремено уз велике напоре грађана стварани су све бољи услови живота у градовима округа.

СТАЊЕ И ПОТРЕБЕ ПО СРЕЗОВИМА

Председништво народне владе Србије, Одељење за планску обнову, од 15. октобра 1945. године почело је путем специјално организоване анкете, преко среских и окружних народних одбора, да утврђује стање и потребе сеоског становништва.⁸⁰ Дата су прецизна упутства и инструкције надлежним одборима како приступити овом послу. Посебно се инсистирало на тачности и кратким роковима у којима све то треба извршити. Циљ анкете био је да се испита које су најнужније потребе сељака у индустријским производима, па се у једном од докумената каже:⁸¹

„Испитивање ће обухватити мање више опште познате чињенице и потребе али ипак до сад довољно неодређене нити на самом извору утврђене. Њоме ће те чињенице добити јачу доказну снагу а упознавање што више чињеница, утврђених на самом терену, омогућиће да се проблем наше економске политике, а нарочито нашег увоза, правилно постави и правилно реши. Основа испитивања морају бити сами сељаци. Они треба да се у својим потребама заједнички поразговарају, да сами разбистре све своје погледе и да сами дођу до решења колективним напорима. У крајњој линији ово ће имати за последицу, да сељак као такав постаје активан и непосредан чинилац у вођењу наше економске политике. Баш у том погледу у нашој прошлости се редовно грешило јер се приликом доношења и мера од највећег значаја користио само узак круг чињеница стечених књишким знањем и једностраним искуством стручњака...“

Окружни народни одбор у Чачку, као и остали органи народне власти по срезовима и месним одборима, веома одговорно су схватили задатке Председништва Владе Србије, тако да су до краја децембра одржали бројне састанке по месним одборима и среским местима и о томе доставили своје извештаје Влади Србије.

На основу већег броја детаљних извештаја о стању и потребама села, као и на основу остале прикупљене грађе, учинили смо покушај да сагледамо тадашње прилике у селу. После целовитог сагледавања, може се извући општи закључак за све срезове да су грађани истински велике потребе у прехранбеним и другим индустријским производима, као што су: шећер, со, зејтин, обућа, одећа и друго. Ове потребе биле су веће или мање зависно од конкретних потреба и величине појединих срезова. За реалније сагледавање економских и социјалних прилика, дајемо приказ стања и других потреба по срезовима.

Драгачевски срез тада је био други по броју становника у чачанском округу, са веома израженим потребама у многим робама. Спроведена анкета у Гучи, 14. децембра 1945. године, у којој су учествовали делегати месних одбора, указује на следеће стање:⁸²

У срезу је била велика оскудица за обућом. Свега 10 одсто становника је имало обућу. У домаћинствима слабо је била развијена домаћа радиност, односно производња опанака од коже и гуме. Било је домаћинстава са преко 10 чланова породице и само једним паром опанака.

Приноси сточне хране у 1945. били су упола мањи у поређењу са ранијим годинама услед велике суше, па се осећала велика потреба за уљаним погачама (по крупном грлу стоке два, а по ситном пола килограма дневно).

Драгачевски срез је за време рата доста страдао од окупатора и домаћих издајника. Попаљено је много грађевина. Овај биланс по месним одборима изгледа овако:

Гуча, Рти и Турица: попаљено је 255 грађевина од стране Немаца и Бугара у 1941. и 1943. години. До пред крај 1945. обновљено 45 одсто. У Грабу и Рогачи попаљене су 143 грађевине од стране Немаца и Бугара 1943. године. Обновљено у 1945. години: 50 одсто. Горачићи, Губеревци и Живица: попаљено 10 домова 1943. године од стране Немаца и Бугара, обновљено: 50 одсто. У Вичи и Кривачи Бугари су попалили 1943. године 16 домова. До пред крај 1945. године обновљено је 50 одсто. У Каони, Властелицама, Милатовићима и Брезовицама само Бугари су 1943. попалили 90 зграда. У току 1945. обновљено је свега 50 одсто. Бугари су 1943. и 1944. године у Горњем Дубцу, Доњем Дубцу и Толишници попалили 111 домова. Обновљено је само 50 одсто до краја 1945. У Осоници Немци су запалили три дома 1943. године, а у Лукама пет домова, од којих је обновљено 50 одсто. У Лиси Немци су попалили 1943. године 21 дом, а до краја 1945. обновљено је 50 одсто. Котража, Бели Камен, Вучковица и Тијање: Бугари запалили 30 домова, а обновљено 50 одсто. У Трешњевици су Немци 1943. попалили три дома, а у Церови 10. Обновљено је 50 одсто до краја 1945. У Доњој Краварици и Вирову су Бугари и Немци 1943. попалили и уништили 200 зграда, а до пред крај 1945. обновљено је око 55 одсто. Они су у Горњој Краварици 1943. попалили 32 дома, од којих је обновљено 50 одсто. Лопаш је имао 12 попаљених домова, а Пилатовићи два. У селу Лису изгорело је 1943. године 60 зграда (од којих је до краја 1945. поправљено 80 одсто), у Прилипцу 12 домова, у Крстацу и Лисицама 25 домова (од којих је

обновљено 50 одсто), у Дљину и Лучанима 114 зграда (обновљено је до краја 1945. 50 одсто), у Тијању и Пухову 360 кућа и других зграда, у Дучаловићима, Марковици и Негришорима 28 (обновљено је око 50 одсто). У Ртарима су Немци и Бугари 1943. попалили 120 домова, (до краја 1945. обновљено 50 одсто), а у Зеокама 502 грађевине.

У вези са разарањем драгачевских домова истакнуте су велике потребе за грађевинским материјалом, а нарочито за циглом, црепом, гвожђем, цементом, грађом, стаклом и ексерима.

Биле су најнужније потребе у алату и производним средствима: плуговима, дрљачама, сејалицама, круњачима, прскалицама, лопатама, ашовима, вилама, косама. . .

На овом скупу у Гучи такође је истакнуто:

„1. Пре рата села су се снабдевала индустријским артиклима преко трговина и задруга. Данас овај пут постоји само преко задруга. Задруге су основане скоро у свим селима и до сада су дале одличне резултате у пословању.

2. Једини пут којим треба, по мишљењу села, да се врши снабдевање села јесу земљорадничке задруге. Шећер, со, зејтин, обућа и одећа треба да се дели по члановима — особама (мисли се на чланове домаћинства — прим. аутора). Гас — петролеј по домовима и то: 2 кгр. месечно на једно домаћинство са по пет чланова, а по 3 кгр. на једно домаћинство са више од пет чланова.

3. Укупна моћ села је слаба. Село нема новаца често пута да подигне ни најнужније додељене артикле. Жетва у срезу била је ове године местимично добра, а у појединим селима слаба због велике суше. Имовно стање села је средње, и када роди воће куповна моћ села се појача, али ове године то није био случај.

4. Скоро сва села овог среза за време окупације много су страдала. Поред редовне реквизиције села су масовно паљена и уништавана од стране окупатора и домаћих издајника. Стока одвођена а сав инвентар развучен. То је случај у селима: Гуча, Вича, Миросаљци, Драгојевац, Каона, Дљин, Трешњевица, Лучани, Граб, Губеревац, Горачићи, Луке, Пилатовићи, Зеоке и Дубац.

5. Овогодишња летина била је слаба. Житарица је услед суше подбацила. Јабуре су родиле местимично, а шљиве слабо, а такође сено, сунцокрет и конопље. Овогодишња производња житарица може да подмири потребе села само за 30%.

6. Цене пољопривредних производа не одговарају, јер су ниске према индустријским артиклима. Делегати су предложили да максимирани цене аграрним производима остану исте, а да се цене индустријских артикала смање и да се доведу у склад са ценама аграрних производа. Селу одговарају максимирани цене и делегати предлажу да се укине слободна трговина.

7. Село врши доста добро своје дужности према држави, по питању испоруке разрезаних количина жита, масти, стоке и вуне. А вршило би и много боље када би имало довољно индустријских артикала, нарочито обуће, одеће, соли и шећера.

8. Данас село осећа највеће потешкоће у немању обуће и људске и сточне хране. Код свиња влада зараза у читавом срезу, и много свиња је угинуло од свињске куге. Зато су потребне што веће количине серума и ветеринарских стручњака, који би на време спречили ширење болести. Овце су много оболеле од метиљавости и потребно је за цео срез 10.000 ком. дистола.

Угинуле свиње се не искоришћавају за кување сапуна услед мања соде, те делегати предлажу да би за ово било потребно 5.000 кг. соде за цео срез“.

Качерски срез је одговорно пришао спровођењу анкете о стању и потребама села крајем 1945. године. Конференција делегата месних одбора одржана је у Белановици 21. децембра. Од 32 месна одбора били су присутни делегати из 28.

У првом делу извештаја говори се о бројном стању становништва и домаћинства и наводе тачни подаци као што су утврђени у првом послератном попису становништва чачанског округа 1945. године што није случај код неких срезова.

Анкета у качерском срезу дала је одговоре и на друга бројна питања.⁸³

Каже се да је пчеларство у срезу слабо развијено. Тада је било 500 комада кошница са приносом по кошници од по пет килограма меда. Осећала се оскудица у сточној храни услед велике суше. Селјаци су били приморани да стоку продају у бесцење, јер нису имали хране да је прехране. Истицала се велика потреба за уљаним погачама.

Што се тиче потреба грађана, највише се тражила обућа (два пара годишње по домаћинству). Истакнуто је да на подручју среза 50 одсто домова са више од по пет чланова породице има само по једне опанке, које носе наизменично. На једном месту извештаја, каже се: „Стање обуће у срезу је очајно и делегати су тражили да се хитно додели најнужнија обућа“. Тада се на црној берзи продавао пар опанка по цени од 1.500 до 2.000 динара.

Такође, биле су изражене потребе грађана и у вешу, марамама, штофу, шајку и осталим тканинама. Мараме су се продавале на црној берзи по цени од 350 до 500 динара. О несташици, сведочи још по неки детаљ:

„Очеви који имају по две или три девојке толико су забринути да незнају шта да раде. У целом срезу има велики број неударних девојака, јер за време окупације исте се нису могле удати. За њих је најважније платно, штофови, делин, сомот и друге текстилне робе“.

У качерском срезу, највише су рушени и паљени од стране окупатора: Љиг, Рудник, Манојловац и Јарменовци. Од 1941. до 1943. године у овим местима запаљено је и уништено 130 кућа. За обнову и подизање једне куће од 8 x 10 метара истакнуте су потребе у грађевинском материјалу: 20.000 комада цигле, 4.000 комада црепа, 1.500

кгр цемента, 120 кгр бетонског гвожђа, 7 м³ грађе, 5 м³ дасака, 25 кгр разних ексера, 12 кгр фарбе, и 25 м² стакла.

На конференцији је посебно истакнуто:

„1. Пре рата, села су се снабдевала индустријским артиклима преко трговаца и задруга. Задруге постоје у свим селима и до сада су показале одличне резултате, у свом раду.

2. Сви делегати су предложили да се убудуће снабдевање индустријским артиклима врши једино преко земљорадничких задруга. За занатске услуге и занатске прерађевине делегати су предложили да се врши преко земљорадничких задруга. Даље су предложили да земљорадничке и занатске задруге буду у тешкој вези са државним предузећима и да роба из државних предузећа иде преко задруга директно у села. На тај начин село би добијало најнужније артикле без посредника по најповољнијим мерама (мисли се на цене и остале услове — прим. аутора). Подела потрошних артикала (соли, шећера, зејтина) има се вршити према глави становника.

3. Платежна моћ села је слаба, јер овај цео срез претежно је сточарско воћарски крај. Те услед слабог рода воћа и врло малог броја стоке сељак нема шта да прода нити зашта новац да узме. Жетва је била врло слаба, не може да подмири више од 20% потребе становништва. Опште имовно стање села је средње и просечна површина обрадиве земље по једном домаћинству је од 1 — 2 хектара.

4. За време окупације овај срез је страдао од великих реквизиција и плачке од стране четника. Масовно одвођење стоке у овом срезу није било. Једино од бомбардовања Немци су 1941. године уништили до 60% варошицу Љиг и Рудник, а поред тога палили су многе домове у селима Манојловци и Јарменовци.

5. Овогодишња летина била је слаба. У погледу житарица овај крај је пасиван и прехрањивао се увозом из активнијих крајева. Од индустријских биљака у овом срезу се не гаји дуван, сунцокрет и лан. Конопље се нешто гаји али услед оскудице у семену ове године је врло мало било засејано, а и колико је било зајесано суша је упропастила овогодишњи принос. Иначе конопља се гаји.

6. Данас прописане цене аграрним производима не одговарају производним трошковима, исувише су ниске према индустријским производима. Делегати су предложили да би данас прописане цене могле да остану, могуће је по тим условима да се цене индустријским артиклима смање за 30%.

Сељаку би најбоље одговарао систем устврђених цена, а никако слободне цене, јер ако би цене биле слободне село би било изабљивано од стране шпекуланата.

7. Цео срез дужности према држави у погледу разреза количина жита, масти и вуне врши добро. Ту има неправичности нарочито у погледу разреза пореза. Катастар је уништен и ове године разрез пореза на земљиште вршен је по пријавама сопственика. У читавом срезу сви имућнији сељаци нису тачно пријавили своје земљиште, а сиромашни пријавили су све. Па је услед тога однос пореза ситног земљорадника према богатим тако мали да се сиромашни сељаци у томе буне. Иначе земљарина није велика, јер читав срез је задужен са 2,000.000 дин, а за ову годину наплаћено је 99%.

Потребно је да се изврши поново катастарски премер и да се задужење изврши равномерно према површини земљишта, који поједини сељак ужива. Што се тиче откупа вишкова стоке, цена стоци у слободној трговини сада је достигла максимизану цену те се откуп стоке по максимизаној цени може вршити у читавом срезу на слободној пијаци. То

долази отуда услед оскудице у сточној храни и сељаци су принуђени да стоку продају. Неправилности у погледу разреза вишкова у појединим селима има. То долази услед несавесности месних одбора. Где су месни одбори у тесној вези са антифашистичким организацијама неправилности нема. Вуна је предата у врло малој количини, услед тога што се вишкови нису на време прикупљали, а сељак је вуну прерадио.

8. Највећа невоља села у читавом срезу је несташица обуће, жита и сточне хране. Скоро у читавом срезу је распрострањена свињска куга, те је много свиња угинуло. Потребно је да се хитно пошаље што већа количина серума и ветеринарских стручњака, да би помоћ на време била указана. Даље, предложили су да је потребно да се оскује ветеринарски курс кроз који би прошло најмање два омладинца из сваког села који би се обучили у давању серума стоци и превентивним мерама (средствима) за спречавање ширења заразе. Угинуле свиње се не искоришћују за кување сапуна услед немања соде. Те је потребно овом срезу најмање 5.000 кг. соде за кување сапуна. Код оваца и говеда има оболења од метиљавости те да би се ова оболења спречила потребно је за цео срез дис-тола за овце 50.000 комада, а за говеда 5.000 комада.

Пошто је овај срез воћарски то би било потребно да се у Љигу подигне фабрика за прераду воћа, јер кад је општи род воћа 50% пропадне неискоришћено. У читавом срезу путеви су у очајном стању те би било потребно да се путеви што пре оспособе за саобраћај. Такође је потребна већа количина вештачког ђубрива за нађубривање земљишта. За овај срез би било неопходно потребно један аутобус који би саобраћао Љиг — Белановица и пет теретних камиона“.

Љубићки срез. У овом срезу првих месеци после рата забележено је следеће стање:⁸⁴

На територији среза било је 50 вршаћих машина и око 10 комада тријера. Постојао је рудник угља лигнита у Бресници. У Миоковцима је постојао рудник магнезита, који је експлоатисао неки Урош Стевановић, звани Цупара. На територији општине Горња Горевница постојао је рудник магнезита „Емилка“. Рудник је од окупатора зарушен. На територији општине Милићевци постојао је рудник магнезита „Шумадија“. У саставу овог рудника радила је фабрика за печење магнезита у Брђанима.

У Љубићком срезу тада је било 550 хектара под државном и око 400 хектара под општинском шумом. Ове шуме су за време рата добрим делом уништене од стране окупатора (защтитни појас). Постојало је око 100 хектара црквених имања, која су издавана под закуп или су их користили манастири. Било је и око 120 хектара општинских имања.

У Мојсињу је постојао државни расадник.

Економско стање у свим општинама било је средње, изузев Остре, Горње Трпче и Рожца. Ове три општине биле су сиромашне. У једном од докумената се констатује да је животни стандард на селу слаб, а нарочито у општинама на чијој се територији крајем 1944. године водиле дуже борбе против окупатора.

„Начин исхране је такође слаб, услед тога што је срез опљачкан од стране окупатора; станбене прилике су такође слабе, јер је поред хране окупатор узимао и постелне ствари као и намештај, а такође и поједине грађевине су оштећене или страдале. И у одећи се стоји врло слабо, јер за време окупације готово није било текстилне робе као и обуће а поред тога готово и није било текстилне робе као и обуће а поред тога је био врло велики нарез вуне од стране окупатора, тако да је свет готово оголио и обосио. Да је ово тачно најбоље се види по високим пијачним ценама обуће и одеће“.⁸⁵

Сточни фонд био је слаб. Оскудевало се у запрежној стоци. Исхрана стоке је била врло слаба услед оскудице у сточној храни.

Илустрације ради, дајемо приказ за једну општину. Општини Љубићкој требало је:⁸⁶ стакла за прозоре 300 м², 150 комада секира, будакова и лопата, 115 комада раоника и плазова, 30 кгр ексера за опанке, 500 кгр разних ексера за грађевине, 207 брава за столарију, 200 лампи за осветлење станова, 25 плугова за орање, 10 копачица, 40 сијалица за кукуруз, пет сијалица за пшеницу, 20 маказа за кројење, 30 маказа за лозу, 10 прскалица за лозу, 300 гвоздених вила, 200 ашова и лопата, 400 мотика, 20 дрљача, два трактора, једна вршалица, 500 комада разног посуђа за кухињу, 100 шпорета и фуруна, 5.000 кгр гвозђа за кола, 20 пари осовина за кола, 4.000 кгр гвозђа за стезање кућа, 40 чепагија за стоку, за две куће: цемента 2.000 кгр, 15 м³ јелове грађе, 10 кгр ексера, пет кгр жице и ексера за плафон, 200 кгр бетонског гвозђа, оков за столарију за две куће. Делимично је оштећено 150 кућа, па је потребно: 20.000 кгр цемента. Требало је: 3.000 метара платна за рубље, 1.000 метара шајка за одело, 2.000 пари разне обуће, затим санитетског материјала и ветеринарског серума, 100 метара ланаца за стоку, 90 метара осталих ланаца, 500 женских марама и 10 плугова обртача.

Моравички срез. У Ивањици 16. децембра 1945. године одржана је конференција делегата месних одбора.⁸⁷ У извештају са ове конференције оперише се са подацима о броју становника и домаћинства из пописа чачанског округа средином 1945. године.

Срез моравички је воћарски и сточарски. Каже се да је 1945. године јабука одлично родила. Тада је процењен принос јабука у срезу на око 2.000 вагона. Услед лоших саобраћајних прилика, велике количине јабука су пропале. Да би се воћарски потенцијали искористили, предложено је да се у Ивањици изгради фабрика за прераду воћа. У анкети је истакнуто да село оскудева у обући. Потребне су биле: по два пара обуће годишње по члану домаћинства. У ивањичком крају тада су опанке израђивали сељаци од пресне коже и ублажавали овај проблем. У одећи се, ипак, оскудевало.

Услед велике суше 1945. године исхрана стоке доведена је у питање. Тада је принос сена подбацио за 40 одсто. Тражене су уљане погаче за ублажавање nestaшице у сточној храни.

На конференцији су истакнуте велике потребе у пољопривредном алату и индустријским средствима. Писмена требовања за разним производним средствима достављена су Председништву владе Србије.

У моравичком крају стамбене прилике биле су лоше. Навелико се за осветлење трошио петролеј, па је била потреба и у лампама. Од стране окупатора села нису много страдала, изузев Ивањице, која је 1943. и 1944. за време борби доста оштећена.

Делегати месних одбора на овој конференцији, између осталог, истакли су и следеће:

Село је заинтересовано да се индустријским производима снабдева преко задруга и да у том правцу треба обезбедити кредите задругама. Куповна моћ села била је слаба. Жетва је, услед сушне године, доста подбацила.

Села око Ивањице била су опљачкана од стране Немаца и Бугара, а нарочито од четника пред крај рата. Тада је извршено масовно одвођење стоке, а нарочито запрежних волова и кола и товарних коња.

Јабукe су биле добро родиле. Мања количина је продата. Утрапљено је 500 вагона јабука, а 50 вагона је остало незаштито од мраза. Цене пољопривредних производа биле су ниске. И на овом скупу тражено је усклађивање цена пољопривредних и индустријских производа.

У целом срезу владала је свињска куга. Угинуло је око 70 одсто свиња. Код оваца појавила се велика метиљавост. Истицана је велика потреба за серумом, дистолима и ветеринарским стручњацима. Вукови су у току зиме направили велику штету: од њих је страдало око 1.200 оваца, па се тражила већа активност ловачког удружења.

Путеви су били у лошем стању. Тражила се поправка путева и да се повећа експлоатација дрвета, кога је било у изобиљу, у тежњи да на тај начин поправе свој економски положај. За сетву је недостајало семена и вештачког ђубрива.

Таковски срез био је средњег економског стања. По броју становника и домаћинства налазио се око четвртог места у округу.

Послератно стање (1945. године) таковског среза илуструју следећи подаци:⁸⁸

Од производне опреме у срезу се располагало са 42 вршалице, 46 тријера, 70 ветрењача, 54 круњача, 13 сечки за фураж, три врс-тачне сејалице, 56 сејалица за кукуруз, једним трактором, једном косачицом и две жетелице.

Радила су два рудника.

Државних, општинских и манастирских шума било је 5.305 хектара, а само једна трећина била је у добром стању.

Економско стање грађана било је средње и испод средњег. Земљиште је било испрано и слабо плодно. Житарице су давале мале приносе. Храна се набављала из других крајева, уз продају воћарских и сточних производа. Више од једне трећине становника хранило се кукурузним хлебом. Од поврћа највише су трошени пасуљ, кромпир и купус. Воћарство је било релативно добро развијено. Једно осредње село тада је имало око 60 музних крава, 20 пари волова, два коња, 650 оваца и 750 комада живине.

Више од половине становника становало је у лошим условима. У Горњем Милановцу је запаљено и оштећено од стране немачке казнене експедиције око 90 одсто зграда. Стамбене прилике у граду биле су врло тешке.

У селу и граду осећао се велики недостатак одеће, обуће, рубља и текстилних тканина. Уз велика одрицања, народ је чинио напоре да ублажи тешкоће.

Студенички срез, са седиштем у Рашкој, био је средњebroјан по броју становника и домаћинства у чачанском округу. Анкета о стању и потребама села спроведена је на конференцији делегата месних одбора 26. децембра 1945. у Рашкој. Из 46 месних одбора било је присутно 28 делегата.⁸⁹

И на овом подручју истицане су потребе грађана у шећеру, соли, зејтину. У овом срезу пчеларство је било слабо развијено. Располагало се само са 200 кошница, а принос је био пет кг меда по кошници.⁹⁰

У другу групу потреба долазили су: обућа, одећа, рубље и текстилни материјал. У домаћој радиности израђивани су опанци од пресне коже. Кожни опанци продавани су на црној берзи по цени од 2.000 до 2.500 динара, а гумени за 500 до 1.000 динара.⁹¹

У то време студенички срез био је познат као сточарски крај. Међутим, сељаци су 1945. године били веома забринуте за тадашњи сточни фонд услед немања сточне хране. Суша је била велика. Сточне хране било је мање за 90 одсто него раније.

Тражене су петролејске лампе (за свако домаћинство по једна и два стакла и по један фењер).

На подручју сваког месног одбора постојала је земљорадничка задруга. У њима је било учлањено преко 90 одсто домаћинстава. Констатована је велика заинтересованост грађана да се снабдевају преко задруга.

Куповна моћ села била је слаба. Становништво је остваривало приходе од сточарства, а највише од рада у државним и приватним предузећима за прераду дрвета. На овој конференцији истицано је да треба што више развити индустрију за прераду дрвета, јер су делегати у тој делатности видели још веће изворе за своју егзистенцију.

У овом срезу, за време рата, није било масовног одвођења стокe, нити паљења кућа, нити разних експедиција од стране непријатеља.

Осећала се несташница људске хране. Најнужније потребе: 200 вагона жита.

И овде је владала свињска куга, а и метиљавост код оваца. Потребе за серумом и дистолима биле су велике.

Низ чињеница потврђује да су и у овом срезу економске и социјалне прилике биле тешке.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У овом раду приказане су економске и социјалне прилике у 1945. години на подручју тадашњег чачанског округа. То је, заправо, стање после силних пљачки, разарања и физичког уништавања грађана од стране окупатора и његових помагача од 1941. до краја 1944. године. Ово је покушај да се прикажу само последице бројних узрочних фактора који су на све то утицали.

Од самог почетка борби за ослобођење ове територије стварала се народна власт — месни и средњи народни одбори — која је почела да функционише стварајући повољније услове и климу за даље и још успешније вођење народноослободилачке борбе. Тако је формиран и почео да делује и Окружни народноослободилачки одбор не чекајући да буде ослобођен читав овај крај.

Треба истаћи велику улогу и значај Главног народноослободилачког одбора Србије у помоћи на организовању народне власти у тек ослобођеним местима. Овај одбор је још у летњим месецима 1944.

године имао припремљене и написане Опште одредбе за организацију рада и живота у обнови земље. Главни одбор је већ у септембру 1944. дао инструкције окружним одборима како да започну обнову својих округа у циљу стварања повољнијих услова за живот и рад грађана. Несумњиво је да овај правни акт представља велику вредност.

У вези са стањем и потребама грађана обављен је попис становништва у другој половини 1945. године. Ово је био први попис становништва после рата у чачанском округу. Овај попис, мада непотпун, нарочито са становишта структуре становништва, несумњиво има велику научну вредност за даље праћење и изучавање демографских кретања у овом крају. Тада је утврђено да је на подручју чачанског округа живело 321.710 становника или за 42 одсто више у поређењу са подацима из пописа који је обављен 1931. године.

Здравствене прилике биле су веома тешке. У првим послератним данима у неким срезovima завладала је заразна епидемија тифуса — пегавца. Велики број грађана био је нарушеног здравља и исцрпљен злостављањем од непријатеља. На здравствене прилике утицала је и несташица најосновнијих средстава за живот. У то време недостајало је лекара и другог медицинског особља. Болнице и друге здравствене установе биле су добрим делом оштећене или порушене, без инвентара и медицинских инструмената.

Социјални проблеми били су, такође, веома изражени. Било је доста инвалида и незбринутих породица, чији су храниоци у НОБ-и или у заробљеништву. Било је доста избеглица, инвалида из ранијих ратова, пензионера и деце без родитеља. Све је то тражило да народна власт помогне или ублажи присутне тешкоће. И поред немања довољно средстава, народни одбори су, уз помоћ свих грађана, били организатори и извршиоци свих активности у правцу сређивања, поред осталих, здравствених и социјалних проблема.

У тим тешким послератним условима народ је веома одговорно извршавао своје обавезе — испоруком животних намирница народној армији и деловима савезничке војске, која се налазила и на једном делу овог подручја.

Сагледавањем индустријских потенцијала овог краја, схвата се да је један број био доста оштећен или уништен, али је већина предузећа одмах по ослобођењу брзо почела рад, мада са ограниченим капацитетима.

Одмах после рата брзо су обновљени многи рудници и почели редовну производњу, нарочито рудници угља. Коришћени су и ос-

тали привредни потенцијали: каменоломи, занатске радионице, магацини и друго.

Чачански округ је у току рата доста страдао. Овим радом покушавамо да, макар за један број предузећа и фабрика, утврдимо ниво и висину ратне штете. За један број предузећа дошло се до података о штети и у физичком и у вредносном облику (рачунато у паритету у време пописа или из 1941. године), за друга — могло се докучити нешто података о физичкој штети њихових капацитета, за мањи број фабрика и предузећа располагали смо само са подацима о штети израженој у процентима. На основу једне познате методе извршили смо ревалоризацију раније познатих вредности и учинили покушај свођења вредности у садашње релације.

Несумњиво највећу ратну штету и разарање у току рата имао је Војно-технички завод у Чачку, а потом Железничка радионица за оправку вагона у Краљеву.

Подаци говоре да је драгачевски срез од свих у округу претрпео највећа разарања и уништења материјалних добара. Ту је уништено највише пољопривредних машина и алата, воћњака, винограда и шума, а посебно се мора истаћи да је попаљено од стране окупатора 1.688 и општењено 547 зграда. Ревалоризацијом раније утврђених вредности, дошли смо до закључка да је Драгачево имало ратну штету у износу од садашњих 13,4 милиона америчких долара или 439,5 милиона динара.

После ослобођења велика пажња посвећена је обнови и оснивању нових задруга. Видело се да је најбољи начин снабдевања грађана у граду и на селу потребним намирницама и индустријским производима преко задруга. Крајем 1945. на подручју округа радиле су 222 набављачко-потрошачке задруге. Посвећено је, такође, доста пажње обнови и оснивању прерађивачких задруга. Задругарство је тада дало велики допринос снабдевању грађана и развоју привреде.

Приказано стање путне привреде и шумарства указује на велики значај ових грана у даљој обнови земље.

У циљу обезбеђења исхране становништва, велика пажња је посвећена планирању и извршењу јесење сетве 1945. године.

Комунални проблеми градова били су веома изражени. По коначном ослобођењу извршени су бројни радови на обнови градова, мада са ограниченим финансијским средствима. Био је утврђен редослед радова на обнови. У први план долазила је поправка водовода и канализације, електричних инсталација, болница и других јавних и културних објеката. Добровољне радне акције омладине,

радника и грађана биле су бројне. Брзо су у градовима створени најосновнији услови за живот и рад грађана.

Приказ и анализа стања и потреба села по срезовима указује на велике тешкоће, економске и социјалне проблеме. За утврђивање овог стања анкетирани су месни народни одбори, односно њихови делегати. Ова анкета има и стручно-научну вредност, јер је прва после рата.

Може се закључити да су економске и социјалне прилике у чачанском округу 1945. године биле веома тешке. Оне су последица ратног разарања и застоја на привредном, просветном и културном развоју.

НАПОМЕНЕ

1. Историјски архив Чачак (у даљем тексту: ИАЧ), „Опште одредбе за обнову“, Главни НОО Србије, 25. септембар 1944, К—3.
2. ИАЧ, допис Главног НОО Србије од 13. новембра 1944, ОНО, К—3.
3. ИАЧ, допис Главног НОО Србије од 13. новембра 1944, ОНО, К—3.
4. ИАЧ, допис Главног НОО Србије од 7. октобра 1944, ОНО, К—3.
5. „Чачански крај у НОБ — хронологија догађаја“, Историјски архив, Чачак, 1968, стр. 335.
6. ИАЧ, допис шефу отсека за обнову од 3. децембра 1944, ОНО, К—3.
7. „Слободни глас“, Чачак, од 18. јануара 1945. године.
8. ИАЧ, допис таковог среза од 8. децембра 1944, ОНО, К—3.
9. ИАЧ, допис Повереништва за унутрашње послове АСНОС-а, бр. 79/44, од 12. децембра 1944, ОНО, К—3.
10. ИАЧ, допис ОНО Чачак бр. 1878 од 12. децембра 1945. упућен АСНОС-у Београд, ОНО, К—1/45.
11. ИАЧ, Попис становништва, Извршни одбор ОНО, К—2.
12. У техничкој обради пописа становништва 1945. године, односно при сабирању прикупљених података по селима и месним одборима, дошло је до одређених грешака. Највеће грешке у сабирању биле су у табелама срезова: љубишког, трнавског и студеничког. Међутим, укупним салдирањем на нивоу округа утврђено је да се ради о грешкама у сабирању код домаћинства за један одсто и становништва за 0,20 одсто, што се при овим истраживањима може занемарити.
13. У попису становништва среза студеничког недостају подаци за пет насељених места.
14. ИАЧ, извештај Начелства среза Трнавског од 20. новембра 1940. године, упућен Краљевској банској управи у Сарајеву, фотокопија.
15. ИАЧ, извештај Начелства среза Љубишког од 2. децембра 1940, упућен Краљевској банској управи у Сарајеву, фотокопија.
16. „Чачански крај у НОБ-у пали борци и жртве“, Центар за културу, Чачак, 1977.
17. ИАЧ, из детаљног извештаја ОНО, К—1,7/45.
18. Мирослав Миле Мојсиловић — Радован М. Маринковић: „Здравство чачанског краја“, „Чачански глас“, Чачак, 1979, страна 165.
19. ИАЧ, Извештај здравственог одељења ОНО Чачак од 2. априла 1945, К—1,8/45.
20. На челу Здравственог одељења ОНО — Чачак био је др Михаило Бошковић, лекар из Чачка.
21. ИАЧ, из детаљног извештаја ОНО, К—1,7/45.

22. „Слободни глас“, Чачак, од 8. септембра 1945. и 24. фебруара 1946.
23. ИАЧ, из детаљног извештаја ОНО, К—1,7/45.
24. Исто.
25. Исто.
26. Исто.
27. ИАЧ, допис ОНО, Индустијско одељење бр. 8 од 26. јула 1946, ОНО, К—3, допис Привредног одељења ОНО бр. 68 од 29. августа 1945, допис Пов. бр. 6 од 17. марта 1946, ОНО, К—3, и допис Пов. бр. 179 од 26. марта 1947, ОНО, К—3.
28. Изјава Михаила Шевића, управника Војно-техничког завода у Чачку 1945/46. године, рукопис код аутора.
29. „Слободни глас“, Чачак, од 8. септембра 1945, 16. фебруара и 4. априла 1946.
30. ИАЧ, извештај ОНО Министарству индустрије и рударства Србије бр. 108 од 12. децембра 1945, ОНО, К—13.
31. ИАЧ, извештај бр. 68 од 29. августа 1945, Привредно одељење ОНО, К—1/45.
32. ИАЧ, извештај Привредног одељења бр. 68 од 29. августа 1945. ОНО, К—1/45 и допис 7018 од 21. августа 1945, ОНО, К—11.
33. ИАЧ, извештај Удружења трговаца од 26. октобра 1946, ОНО, К—3 и допис Градског НОО Краљево пов. бр. 104, ОНО, К—3.
34. ИАЧ, допис Министарства индустрије и рударства Србије, III, бр. 15711 од 13. јула 1945, ОНО, К—13.
35. ИАЧ, извештај бр. 898 од 7. августа 1945, ОНО, К—11 и допис бр. 807 од 29. септембра 1945, ОНО, К—13.
36. ИАЧ, извештај о штети Војно-техничког завода, ОНО, К—13.
37. Детаљније о овој методологији читалац се може упознати у књизи „Привреда у слободном Чачку 1941“ Јарослава Дашића.
38. О депресијацији долара од 1960. до 1970. видети књигу „Економика међународног развоја“ др Жарка Мркушића, о девалвацији долара књига „Реформисање међународног монетарног система (Београд, 1974), Милоша Софреновића и увод у књигу „Привреда у слободном Чачку 1941“ Јарослава Дашића.
39. Бранко Чолановић, „Инфлација“, Београд 1980, страна 28.
40. ИАЧ, допис Шумске индустрије Миљка Петровића бр. 148 од 1. августа 1945, ОНО, К—13.
41. ИАЧ, извештај Индустрије цигле и црепа С. Ђаковић без датума, ОНО, К—13.
42. ИАЧ, извештај пиваре Крен и Станковић од 26. јула 1945, ОНО, К—13.
43. ИАЧ, извештај среза студеничког бр. 627 од 18. октобра 1945, ОНО, К—13.
44. Појединачно израчунате девалвације и депресијације дају збирни износ који учествује у почетној суми са 70,12 одсто, односно добили смо стопу укупне депресијације долара од 1960 до 1979.
45. ИАЧ, извештај Фабрике кожа од 10. јула 1945, ОНО, К—13.
46. ИАЧ, извештај фирме Павла Брушије и синова од 2. јула 1945, ОНО, К—13 и допуна извештаја пов. бр. 9588 од 27. јула 1945. ОНО, К—13.
47. ИАЧ, допис од 24. јула 1945, ОНО, К—13.
48. ИАЧ, допис бр. 5023 од 20. јула 1945, ОНО, К—13.
49. ИАЧ, допис бр. 3184 од 11. августа 1945, ОНО, К—13.
50. ИАЧ, допис бр. 4226 од 31. јула 1945, ОНО, К—13.
51. ИАЧ, допис бр. 6820 од 20. јула 1945, ОНО, К—13.
52. ИАЧ, Извештај ОНО бр. 898 од 7. августа 1945, ОНО, К—11.
53. ИАЧ, извештај Среског одбора, Краљево, бр. 8725 од 20. августа 1945, ОНО, К—11.
54. ИАЧ, извештај Среског одбора, Краљево, бр. 7418 од 2. августа 1945, ОНО, К—11.
55. ИАЧ, збирни списак бр. 18, Ратна штета среза Драгачевског од стране Немаца од почетка рата до 15. јуна 1946.

56. „Чачански крај у НОВ — пали борци и жртве“, Чачак, 1977, страна 407 и 408.
57. „Слободни глас“, Чачак, 11. децембар 1945.
- 57а. Исто.
- 57б. Исто.
58. „Слободни глас“, Чачак, 9. фебруар 1946.
59. Исто.
60. ИАЧ, извештај Грађевинског одељења ОНО од 3. априла 1945, ОНО, К—1,8/45.
61. ИАЧ, ОНО бр. 2808 од 4. априла 1945, К—1,36/45.
62. ИАЧ, извештај Повереништва грађевина АСНОС-а, Београд, од марта 1945, ОНО, К—11.
63. „Слободни глас“, Чачак, од 24. фебруара 1946.
64. „Слободни глас“, Чачак, од 20. јула 1945.
65. „Слободни глас“, Чачак, 29. септембар 1945.
66. Исто.
67. Исто.
68. „Слободни глас“, Чачак, 29. септембар 1945.
69. Исто.
70. Исто.
71. ИАЧ, Подаци о државним шумским комплексима у подручју округа чачанског, бр. 13/45 од 27. августа 1945, ОНО, К—3.
72. „Слободни глас“, Чачак, 14. март 1945.
73. „Слободни глас“, Чачак, 23. март 1945.
74. „Слободни глас“, Чачак, 14. јули 1945.
75. М. Урошевић, „Плодан рад Градског одбора у Чачку“, „Слободни глас“, Чачак, 27. октобар 1945.
76. Исто.
77. Исто.
78. Исто.
79. ИАЧ, Извештај бр. 221 од 17. јула 1946, упућен Контролној комисији НР Србије, ОНО, Контролна комисија, Ф—4.
80. ИАЧ, допис Претседништва народне владе Србије бр. 2565 од 15. октобра 1945 Окружном народном одбору Чачак, ОНО, К—13; допис 2921 од 6. новембра 1945. од истог пошиљача и примаоца, ОНО, К—13 и циркуларно писмо средним одборима бр. 2557 од 13. октобра 1945, ОНО, К—13.
81. ИАЧ, циркуларно писмо Претседништва владе Србије од 14. октобра 1945. упућено месним народним одборима, потписао др Радивоје Увалић, ОНО, К—13.
82. ИАЧ, извештај бр. 1574 од 31. децембра 1945, ОНО, К—11.
83. ИАЧ, извештај ОНО Председништву владе Србије бр. 1574 од 31. децембра 1945, ОНО, К—11.
84. ИАЧ, Извештај из почетка 1945. године, К—1, ОНО.
85. Исто.
86. ИАЧ, извештај Љубишке општине од 5. децембра 1945, ОНО, К—13.
87. ИАЧ, извештај ОНО Председништву владе Србије бр. 1574 од 31. децембра 1945, ОНО, К—11.
88. ИАЧ, Извештај средског народног одбора Горњи Милановац бр. 195 од 17. фебруара 1945, ОНО, К—1.
89. ИАЧ, извештај ОНО Председништву владе Србије бр. 1574 од 31. децембра 1945, ОНО, К—11.
90. Исто.
91. Исто.